

Msamiati wa pekee wa Kikae

Kae Specific Vocabulary

Haji Chum and Arvi Hurskainen

SALAMA – Swahili Language Manager

Language Resources

Number 1

PREFACE

This document was originally published in 1994 by the Nordic Association of African Studies as a small book. It was distributed in Zanzibar, for example through Taasisi ya Kiswahili na Lugha za Kigeni (TAKILUKI). It is likely that copies of the book are not any more available.

Therefore, I have decided to make the material of the book available as an electronic version, so that anybody interested in Swahili and its dialects can have access to it.

Haji Chum was a native speaker of Kikae, a Swahili dialect of southern Zanzibar. My cooperation with him started in November 1989, when he accompanied Dr T.Sengo from the Institute of Kiswahili Research, Dar-es-Salaam, and me in the study tour in the southern part of Zanzibar. Our aim was to collect Swahili folklore and to study the language varieties of Swahili. We found that Haji Chum had collected a vocabulary of Kikae, with use examples of each item. He wanted to publish his work, and we decided to take it as part of our project.

Parts of the current vocabulary, also prepared by Haji Chum, had already appeared earlier. We wanted to offer our technical help in making the extended version of the vocabulary available.

It is not known to me whether the dictionary project has got some continuation. I understood that his son was interested in continuing his father's work.

The original front material is added to the end of the document.

IMPORTANT NOTICE!

It is not allowed to copy any part of this web publication without permission of late Haji Chum's family, whom I consider the copyright holder of the material. I hope that this copyright restriction is honoured. Otherwise I will be forced to take the publication away from the web.

Helsinki, 26.2. 2020

Arvi Hurskainen, Professor emeritus

B. KIMAKUNDUCHI (KIKAE) SPECIFIC TERMINOLOGY

adeade	si hali nzuri (<i>not good health</i>): Tangu ivyo nuiwa adeade. Tangu hapo hali yangu si nzuri.
adi	bin, mtoto wa (<i>son of</i>): Adi Bonde kafu. Mtoto wa Bonde amekufa.
afiki -	rafiki (<i>friend</i>): Afikiye hajatenwa. Rafiki yake hajatahiriwa. Afikiyo yo? Ni rafiki yako huyo?
aga V	potea (<i>be lost</i>): chaga kilipotea; saga sipotei; age apotee.
agaa V	chukua (<i>take, bring</i>): Kaagaa mashwa. Akachukua makuti yasiyosukwa.
agisa V	poteza (<i>lose</i>): Kiya akakwa huyagisa. Kila apewapo huipoteza. Uyoko njo mwachagisa. Yule ndiye aliyekipoteza.
ajua	neni la kushangaa, kumbe (<i>exclamation of surprise</i>): Nvyolamka nyono tii, ajua mwezi upatwa! Nilipoamka niliona giza, najua mwezi umepatwa!
aka V	pita msimokuwa na njia; rukiarukia; pwasha (<i>move in a place where no way or path exists</i>): Njikwakuu kwa kukwaka. Nimejipura kwa kupita pasipopitika.
akama V	kuwa sawasawa (<i>fit</i>): Ikamkwakama ichamfwaniza. Ikimkaa sawa itampendeza.
akua V	(1) parura (<i>scratch, scrape</i>): Asije kwakulwa n'kuku yo. Asije akaparurwa na kuku huyo. (2) vunja (kama usufi) (<i>break, e.g. kapok fruit to get wool</i>): Kakeshe kucha kukwakua usufi. Amekesha kucha nzima kuvunja usufi.
ama	kama, iwapo, ikiwa (<i>if</i>): Ama ntoo nyambia tu. Kama nimekosa niambie tu. Ama kunakufwa, fwa! Kama unakufa, kufa! Ama vakutosho uka. Iwapo pamekutosha ondoka. Ama huna oga choweya. Iwapo huogopi sema.
amia V	atamia, lalia mayai (<i>lay on eggs</i>): Kuku yakwe kemena kwamia. Kuku yake alalia mayai siku hizi.
amkua V	jibu, itikia (<i>reply, respond</i>): Hanaamkua jambo. Hajibu neno. Sinatambua vya kuamkua. Hata sijui niuitikie vipi.
anga V	hesabu (<i>count</i>): Nyanga watu wengi. Nimehesabu watu wengi.
angama V	kwama, kutoweza kuendelea (<i>become jammed</i>): Mnazi wangama mbuyuni. Mnazi umekwama kwenye mbuyu (ulipokuwa unaanguka). Ama si

kwangama angegwa kichwa-kichwa. Kama si kukwama angalianguka kichwa chini miguu juu.

angasa V fukuza (*drive away*): **Nyangaswa.** Nimefukuzwa.

angua V popoa (*knock down fruit from a tree with a stone or stick*): **Ukangua situpe chi.** Ukichuma usitupe chini. **Usanguwe kwa ngowiko.** Usichume kwa kingoe.

anguu V para (*scrape*): **Kidoke kikwangulwa.** Kijeraha kimeparwa. **Vilya vichengachenga kavikwanguu.** Zile choa (*small wounds in head*): amezipara.

anjaza V panua (*open out, stretch out*): **Kiya akalala sheti ajanjaze.** Kila alalapo hupenda kujipanua.

asa achisha, kataza (*cause to stop, forbid*): **Asivyokwaswa kachachwaga.** Asipoachishwa (ziwa) ataharisha.

asii sauti inayotolewa wakati wa kusikia maumivu (*exclamation by feeling sudden pain*): **Punde tu hasikia asii! Ajua kajitogo!** Mara nikasikia ai! Kumbe amejichoma!

avwa V saidia, ania (*help*): **Ama si kwa kumwavwa angekufwa.** Lau si kwa kumwania, angalikufa. **Nyavwa.** Nisaidie. **Konde twavwane kupalilia.** Konde tusaidiane kupalilia. **Usivyo mwavwa hauvata nga chembe.** Usipomsaidia hataupata hata chembe.

aye marahaba (*thank you, you are welcome etc.*): **Shikamoo! - Aye! Shikamoo! - Marahaba!**

aza V anza, bikiri (*begin*): **Kazwa.** Alibikiriwa. **Nyaza vano.** Nimeanza hapa. Waza. Anza/Wameanza. **Uyoko so mwakwaza.** Huyo siye aliyeanza.

bako ma- ukofi, gao (*palm of hand, handful*): **Nga bako halilitimu.** Hata gao halikutimia.

bakunja ma- mtu ovyo, mchafumchafu (*person without good habits*): **Bakunja yo.** Huyo ni mtu ovyo. **Tangu amwache mkewe katendeke bakunja.** Tokea kumwacha mkewe amekuwa mtu ovyo.

bale upatifu, kipato (*income, money*): **Suku zino hana bale.** Siku hizi hana upatifu.

bamba V sitiri, funika, ziba (*stop up, plug*): **Valya mahaa vabambwa.** Pale mahali pamezibwa.

bau mkojo (*urine*):

baua V kojoa (*urinate*): **Akabaua heti asonone.** Anapokojoa hunung'unika.

bawa ma-	nyoya, bawa (<i>feather</i>): Mabawa yabukulwa. Kanyonyolewa mbawa.
bayaza	chapwa, siokuwa na nidhamu (<i>without thorough consideration</i>): Kichoweo chakwe chevu bayaza. Maneno yake yalikuwa chapwa.
bebesa V	tia hamu, tia nyege (<i>agitate, make desire for</i>): Bebeu kevu akambebesa balawa. Beberu alikuwa akimtia hamu balawa.
bedua V	tenganisha, safihi (<i>abuse, treat in a scornful manner</i>): Akambedua chamvonoa. Akinisafihi nitamtwanga.
bekua V	(1) kukaidi kwa ghafla, kejeli (<i>make fun of somebody, make a fool of somebody</i>): Kakazwa n'kubekua. Anapenda kukejeli. (2) kutenganisha kwa kupeta:
bembeza V	doea (<i>spy, reconnoitre; go to people's houses in the hope of being invited to eat</i>): Sishikenamia kubembeza. Usipendelee kudowea.
beta V	(1) kumba mkono (<i>to swing hand</i>): Uyoko mnabeta ja bonge nani? Ni nani yule akumbaye mkono? (2) tengenea (<i>be arranged, be settled</i>): Mambo yopya yabete ko. Mambo yote yametengenea. Vua inyi, mambo yachabeta. Mvua imenysha, mambo yatatengenea.
bigija V	nyonga, binya (<i>twist, strangle; pinch</i>): Kamba inambigija. Kamba inamnyonga.
bigili ma-	mtego (<i>trap</i>): Siku zoti ukajenga mabigili, ukakusanya mabwe kuno na kuno. Siku zote ukajenga mitego, ukikusanya mawe huko na huko.
bilauli ma-	glasi (<i>glass</i>): Sigomo kunywa pya, bilauli kuu to. Siwezi kunywa yote, glasi kubwa sana.
bite	mwanagenzi, mtu anayefundishwa kazi fulani (<i>person still under instruction</i>): Mvise mbali yo angali bite. Mpishe kwa mbali huyo, bado ni mwanagenzi.
bogomi	wingi (<i>multitude, large crowd</i>): Mazikoni kwa shehe kwevu na bogomi lya watu, dombo hulyono. Mazikoni kwa sheikh kulikuwa na wingi wa watu, kaburi hulioni.
bokoa V	tanzua, vunja (<i>break, open, uncover</i>): Ama si kwa kubokoa uwa angegwiwa. Lau si kwa kuutanzua ua angalikamatwa.
bokoka V	nyanya, konda (<i>get meagre, thin</i>): Mwadu kabokoko tu. Mradi amekonda tu.
bokoso ma-	popepope (<i>without proper form, deformed</i>): Jitu lenyewe bokoso. Jitu lenyewe popepope.
bombo	mboo isotahiriwa (<i>uncircumcised penis</i>): Tumkate bombo. Tumtahiri.

- bombondoa** V bomoa, vunja (*break, destroy*): **Usivyobombondoa huvata kitu.**
Usipobomoa hutapata kitu.
- bombwe ma-** gae, kipande cha chungu au mtungi (*broken piece of pot, metal, earthenware etc.*): **Kachwa kwa kumpakulia bombweni.** Ameachwa kwa kumpakulia (mumewe) gaeni.
- bondogea** isiyokamilika, bondo, ovyo (*not perfect, not good*): **Vyakulya vyenyuwe bondogea.** Chakula chenye ni bondo.
- bonge ma-** mwanamke (*female*): **Hamba afungwe kwa mabonge.** Alikaribia kufungwa na wanawake.
- bonywa** iva sana (*ripen excessively*): **Embe ayo'nka bonywa.** Embe aliyonipa limeiva sana.
- boo ma-** mboo, uume (*penis*): **Kana ipu booni.** Ana jipu mbooni.
- boshoa** V (pia: poshoa) pasua, kata (*split, cut, open up*): **Alivyoliboshoa mlawa fuza.** Alipolipasua mmetoka funza.
- botea** mmea unaoota zaidi ya mwaka mmoja (*perennial*): **Mwaka uno mbaazi silipanda ntegemee mabotea.** Mwaka huu mbaazi sikupanda nimetegemea mabotea.
- botoa** V vunja kama dafu (*break*): **Likabotolwa hendelichaka.** Likivunjwa/likipasuliwa hatalikubali.
- buga** V tikisika, hangaika (*move to and fro, be confused, be troubled by affairs*): **Imchunu kwa kubuga.** Imemchuna kwa kuhangaika.
- bugubugu** V tifutifu; unga, mchanga, vumbi au udongo uliokuwa mwepesi au laini (*loose, dustlike*): **Mchanga wa vano uwa bugubugu.** Mchanga wa (mahali) hapa ni laini (mwepesi).
- bui ma-** buibui (*spider*): **Nda vangusa mabui.** Nakwenda kupangusa mabuibui.
- bulukutwe ma-** siokuwa na umbo maalum: **Ngalawa yakwe bulukutwe.** Ngalawa yake haina umbo halisi (bado).
- bumbwi** aina ya chakula, yaani mchele uliotwangwa na kutiliwa chicha na sukari (*a kind of food, i.e. pounded rice with grated coconut fruit and sugar*): **Kakazwa n'bumbwi yo! Anakipenda chakula hicho!**
- bunda** bahasha (*things put together*): **Bunda lya nguo limeibwa.** Bahasha la nguo limeibiwa.
- butulu** V haribu, fuja, safihi, pinga (maneno) (*abuse, treat in a scornful manner*): **Hamchoweza kananbutulu tu.** Nikimsemesha ananisafihi tu.

- bwanda ma-** nguo chakavu, nguo mararu (*old clothes, rags*): **Kemejitenda bakunja kwa kuvaa mabwanda.** Amejifanya ovyo kwa kuvaa mararu.
- bwe ma-** jiwe (*stone*): **Kagwiwa n'bwe.** Ameangukiwa na jiwe.
- bweka V** chanika, pasuka (*get torn, split, burst*): **Jishaki hamba abweke.** Jinsi alivyonuna kama kwamba atapasuka.
- bwesa V** chana (*tear, split*): **Nguo pya kemesaibwesa.** Nguo mpya ameshaichana.
- bweuka V** cheuka (*return to the moht from the stomach*): **Kiya akokezwa hubweuka.** Kila akinyonyeshwa hucheuka.
- cha** (1) lo! he! (*exclamation*): **Echa, ja ivyo ta.** He, iwapo ni hivyo, la. (2) ncha (*tip*): **Ikana cha si zuri.** Ikiwa na ncha haiwi nzuri.
- cha** anga, weupe (*air, light*): **Sogea vavo chaa.** Jongea penye anga.
- cha** V ng'aa (*be brite, glitter, shine*): **Nachaka iyoko iyochaa.** Nataka ile inayong'aa.
- chacha V** (1) kazana (*hold each other, hold together, be firm*): (2) nyauka (*wither*): **Ngojani meze zichache tu.** Ngojeni walau zinyauke tu.
- chachaga V** (1) fua nguo (*wash clothes*): **Leo kagomo kuchachaga.** Leo ameweza kufua nguo. (2) vuruga (*handle carelessly*): **Embe kaichachaga.** Akaivuruga embe (*handled so that it gets spoiled easily*)
- chachamaa V** kuwa imara; kuwa mkorofi (*be strong; be proud*): **Mtu yulya kachachamaa.** Mtu yule akawa imara.
- chachawa V** washa (kwa pilipili) (*burn, be bitter*): **Pilipili imchachawa to.** Pilipili imemwasha sana.
- chaga V** karamka, kasirika (*get angry*): **Akachaga yo havaliki va.** Huyo akikasirika hapakaliki hapa.
- chagaa V** kazana, karamka; changamka (*try hard; be in good spirits*): **Leo kilya kidugu kichagaa.** Leo yule kitoto kimechangamka.
- chaka V** taka, hitaji (*want, need*): **Usivyomchaka humvata.** Usipomtaka humpati. (2) haraka, upesi (*hurry, haste*): **Kanachoweya chaka.** Anasema harakaharaka.
- chakacha ma-** taka (*dirt, remains*): **Machakacha yawishwe.** Taka ziondoshwe.
- chaki** majimoto (aina ya mdudu) (*a kind of red ants*): **Ujiti haukweleke kwa chaki.** Mti haupandiki kwa majimoto. **Kagwishwa n'chaki.** Aliangushwa na majimoto.
- chakiza V** chafua, zeesha (*make dirty, disarrange, disturb*): **Kangaswa kwa kuchakiza.** Amefukuzwa kwa kuchafua.

- chalalika** V piga bio; yoyoma, tokomea (*run, vanish, disappear*): **Wanakele wachalaliki.** Watoto wamekimbia.
- chalanga** V kata (vipande) (*cut pieces*): **Lisivyochalangwa halichukuliki.** Lisipokatwakatwa halichukuliki.
- chale** vy- uwandani (*plain, an open space*): **Kasumkii chaleni.** Amekimbilia uwandani.
- chali** vy- (1) jando (*initiation period*): **Wakazwa nyi mida ya chalini.** Wanapendezwa na nyimbo za jandoni. (2) kumbi (*initiation school*): **Kemila wa chalini.** Ametoka kwenye kumbi.
- chama** kinyesi, mavi (*excreta*): **Maiti kalawa chama.** Maiti katoka mavi.
- chamia** V hamia (*move to, immigrate*): **Tuchamie vavava.** Tuhamie papa hapa.
- chana** mchana (*noontime*): **Mwezi wa Disemba jua mchana linawa kali to Unguja.** Mwezi wa Disemba jua mchana linakuwa kali sana Unguja.
- chande** jambo (*matter*): **Chande cho tena!** Jambo hilo tena!
- chanjamaa** V nyooka kwa kwenda juu (*be straight in upright direction*): **Ujiti uoko uchanjamaa.** Mti ule umenyooka.
- chanjavua** ma- kereng'ende (*red-legged partridge, francolin; a kind of dragon-fly*): **Chanjavua wanaruka juu.** Kereng'ende wanaruka juu.
- chao** vy- hali ya kutaga (kuku) (*state of laying eggs*): **Kuku yakwe kafu chaoni vakwe.** Kuku yako amefia anapotagia.
- chapana** V wana, pigana (*fight*): **Usivyochapana huvata.** Usipowana hupati.
- chapuka** V kokolea, chapukia (*be properly seasoned, have a flavour*): **Chai ichapuku to.** Chai imekolea vizuri sana.
- charaza** V kimbia, piga mbio (*run, compete*): **Wavulyana wazicharizi.** Wavulana wamekimbia.
- chata** V furahia (*rejoice*): **Kawa kichatachata.** Yu katika hali ya kufurahi.
- chau** vy- pwani (*shore*): **Kende kwitwa chauni.** Amekwenda kuitwa pwani.
- chauka** V kaza mwendo, charuka (*hasten up*): **Kasumkwa kwa kusichauka.** Amekimbiwa kwa kutokaza mwendo.
- chavwi** vy- njia panda (*crossing of roads, crossroads*): **Tukutana chavwini.** Tumekutana kwenye njia panda.
- chechemea** mabotea (*small potatoes*): **Chechemea zo za mbegu msizichimbe.** Mabotea hayo ya mbegu msichimbe.

- checheza V** shikilia (*hold, support*): **Nga kwenda heti achecheswe.** Hatakwenda mpaka kwa kushikiliwa.
- chechua V** sogeza (*bring closer*): **Ukajichechua chavata va kukaa.** Ukijisogeza nitapata pa kukaa.
- chegea V** fanyia nafasi (*make space*): **Akachegea muangoni kachavita.** Akifanywa nafasi mlangoni atapita.
- chekenua V** funua, wambua (*open up*): **Vakachekenuwa humvukuta.** Pakiwambuliwa humwuma.
- chekeo** kidonda cha mdomoni (*wound in a corner of the mouth*): **Chekeo zichekenuku.** Vidonda vya mdomoni vimefunuka.
- chembe** (1) punje (*seed*): **Chembe ya chooko ingii kidokeni.** Punje ya choroko imeingia kwenye kijeraha. (2) kidogo (*a little*): **Msimchoweze nga chembe.** Msimsemeshe hata kidogo.
- chembeu ma-** sukuo la mbata; hutumika kwa kutoa mbata kwenye kifuu (*tool for grating copra*): **Lete chembeu nsekuwe mbata.** Lete sukuo nisekulie mbata.
- chepa ma-** papai (*pawpaw fruit*): **Chepa litepwejeke.** Papai limepondeka.
- chesa V** chekesha (*make somebody laughing*): **Kakazwa n'kuchesa.** Anapenda kuchekecha.
- cheta** kima mdogo: **Matunda yaligwa nyi cheta.** Matunda yameliwa na kima wadogo.
- cheta V** tunganisha makapi kwa kutwanga au kupeta (*remove husks by means of pounding or winnowing*): **Hajavijuwa yo kucheta.** Kutunganisha bado hajakujua.
- cheuwa vy-** kipande cha nazi kilichokunwa sehemu tu (*piece of coconut only partially crated*): **Nka cheuwa ntafune.** Nipe kipande cha nazi nitaafune.
- chewa V** chelewa (*be late*): **Tutoo kwa kuchewa.** Tumekosa kwa kuchelewa.
- cheza -** chenza (*mandarine*): **Cheza azonunua zina mafuza.** Chenza alizonunua zina mafunza.
- chi** chini, nchi (*down; land*): **Ikagwa chi hayebu.** Ikianguka chini haitaki. Ino chi gani? Hii ni nchi gani?
- chichitia V** rukaruka kwa kunyemelea (*jump up*): **Wakutwa wanachichitia.** Wamekutwa wanarukaruka.
- chikichiza V** kaza zaidi, zidi (*do more*): **Kazakuu akachikichiza.** Kaenda mbio zaidi.

- chimwene vi-** askari (*warrior*): **Chimwene mwajatuza?** Ni askari gani aliyekuja kutuuliza?
- china V** haribika, chacha (*get spoiled, get sour*): **Vyakulya vivyochina vikakwe mabata.** Chakula kilichochacha wapewe mabata.
- chinyango** kipande cha nyama (*piece of meat*): **Meze nga chinyango?** Walau kinofu cha nyama?
- cho** lo, he! (*exclamation*): **Cho! Kwa ja ayo hayachachakwa.** He, kwa hayo hayatatakiwa.
- chocha** (1) kisu kidogo (*small knife*): **Kamtoboo kwa chocha.** Kamtoboa kwa kisu kidogo.
- chocha V** (1) toga, choma (*pierce*): **Kamchocho mchochweni.** Kamtoga ndani sana. (2) kwenda mbio pasi nadhari, bila kuangalia (*run without looking ahead carefully*): **Nguuwe kachocho akagwa na bigili.** Nguruwe akaenda mbio akaanguka na bigili.
- chocheo** chanzo, chocheo (*beginning, kindling*): **Chocheo cha ugovi wao wana wao wevu wapigana.** Chanzo cha ugomvi wao watoto hao walipigana. **Kama hulitia chocheo moto hauwakuo.** Kama hukutia kuni nyepesi moto hautawaka huo.
- chochomeka V** tia kwa nguvu, kokomeka (*put with force*): **Avyochochomekwa kadama.** Alipokokomekwa kapiga kelele.
- chochomoa V** chokoza, paraganya (*agitate, irritate*): **Ukaichocho moa inaja tahuna watu.** Ukichokoza itatafuna watu.
- chojea** choka, kuwa hoi (*be tired*): **Wakaja nyiwa chojea.** Walipokuja ni hoi.
- chokwa** baya (*bad*): **Nali kana roho mchokwa.** Nali ana roho mbaya.
- cholo vy-** laini (*soft*): **Chaja dia vyolo.** Nitakuja kula vilaini. **Kakazwa n'vyolo.** Anapenda vilaini.
- chondomi vy-** shida kubwa (*big trouble*): **Kuchaalya vyondomi vo!** Utapata shida hapo!/Utanitambua!
- chongoa V** zidi, chomoza (*protrude, be excessive*): **Vakatwe vavochongoa.** Pakatwe palipozidi.
- chooza** embe ndogo (*small mango fruit*): **Chooza hazijevwa.** Embe ndogo bado kuiva.
- chopoka V** toka, kopoka (*come out, slip*): **Spoki ichopoko ringini.** Spoki imetoka kwenye ringi. **Ichopoko ufunguo saa.** Imetoka ufunguo saa. **Ukuche uchopoko.** Ukucha umetoka.

chosi	kiza (<i>darkness</i>): Hata nvyolawa nyolo chosi. Mpaka nilipotoka niliona kiza kabisa.
choto	joto (<i>heat</i>): Nakona choto maungoni. Mwili unanichomachoma/Naona joto mwilini.
chova V	toa penye dhiki (<i>take away from trouble</i>): Ama si kuchova asingevata. Lau si kwa kutoa penye dhiki asingalipata.
chovyoga V	tenda jambo ovyo (<i>do stg carelessly</i>): Sala kunaichovyogayo. Sala unaisali ovyo.
chowea V	sema, nena (<i>say, mention</i>): Tuna maneno kidogo, tunachaka tuchowee na nyuwe wazazi wetu. Yuna maneno kidogo, tunataka kusema nanyi wazazi wetu.
chuchia V	bembeleza (<i>soothe, quieten</i>): Mwida mbaya hauchuchiwa mwana. Wimbo mbaya haubembelezewi mtoto.
chuchio	mwisho (<i>end</i>): Weye uzokuta chuchio. Wewe umezikutia mwishoni.
chuguza V	(1) achilia (<i>leave</i>): Nchuguzia vadigi tu. Ebu achilia kidogo tu. (2) kupigapiga ngoma bila wimbo maalum.
chungia V	chunguliza (<i>look into, spy</i>): Kajidotoo dicho kwa kuchungia. Kajitoboa jicho kwa kuchunguliza. Waochungia wanaswa. Waliochungulia wamefukuzwa.
chungwi	sisimizi (<i>small ant</i>): Kali chungwi kwa ulanifu. Amekula sisimizi kwa uroho.
chuno vy-	kiuno (<i>loin, waist</i>): Naumwa nyi chuno kwa uvyazi. Naumwa na kiuno kwa uzazi.
chusa V	chusha; toa uchungu (<i>take away bitterness</i>): Muhogo wa kuchusa asikwe. Asipewe muhogo wa kuchusha.
chuuza V	tuliza (<i>pacify, settle, comfort</i>): Mchuuze ga mwenzio. Mtulize kwanza mwenzio.
chuvi	chumvi (<i>salt</i>): Samaki kama hulimtia chuvi nyingi kachachacha. Samaki kama hukumtia chumvi nyingi ataoza.
chwa	sawasawa: Kooko chwa. Kanyooka sawasawa.
chwa V	tua (jua) (<i>set [of sun]</i>): Hauku hedi lichwe. Haondoki mpaka litue.
chwaga V	hara (<i>have diarrhoea</i>): Vyolo vimchwagisi. Vilaini vimemharisha.
dalia V	lala (<i>lie down</i>): Kende dalia. Amekwenda kulala.

- dalio ma-** alama ya denda kwa anayelala (*marks of having slept*): **Hulya na madalio yakwe.** Anakula akiwa na alama ya denda.
- dama V** kelele (*noise*): **Kangii wage akadama.** Kaingia weni akapiga kelele.
- dambila V** jiramba kwa tamu (*lick one's own lips*): **Kanajidambila kwa makwe/madikwe.** Anajiramba kwa tamu ya mastafeli.
- dambo ma-** kitongo, ufungu; asili (*original place*): **Wenda jenga madamboni.** Wamekwenda kujenga kwenya vitongo vyao.
- dawia V** kagua, julia hali, amkia (*inquire, greet*): **Nja dawia va na unju.** Nimejiwa kukaguliwa na mapema.
- dedemka V** hatua ya kwanza ya kwenda (*begin to walk*): **Tuwani kemena akadedemka.** Tuwani aanza kutembea.
- defu** refu (*long, tall*): **Wao jawa wadefu wasiwe vano.** Wao warefu wasiwe hapa.
- dekua V** guru, chechemea (*be lame*): **Yulya mnadekua kaja vingine va.** Yule mwenye kuchechemea amekuja tena hapa.
- demka** Taz. **demnga.**
- demnga V** cheza ngoma kwa maringo; kujionea fahari katika uchezaji ngoma; kuonyesha mbinu mbalimbali zilizo bora katika mchezo wa ngoma (*play by swaggering*): **Nanuhuyu kanademnga (demka) ja gurudumu bovu.** Fulani anacheza kama gurudumu bovu. **Watu pya wevu wakamlola yeye avyoja akademnga (demka).** Watu wote wakimtazama alipokuwa akicheza kwa maringo.
- denga ma-** mbegu ya kiazzi kikuu (*large potato*): **Kanachaka madenga kenda.** Anahitaji viazi vikuu tisa.
- denga V** tuama (*be standing still*): **Vakadenga maji hutenda mbu.** Pakituama maji hutaga mbu.
- dewa ma-** ua uliozingizwa (*circle-like fence*): **Dewani kwibwa ko.** Huko kulikozingizwa kumeibiwa.
- dia V** kula (*eat*): **Tukadie.** Twende tukale. **Miye ndilii.** Mimi nimekula.
- dicho (macho) jicho (eye):** **Kangii umbi dichoni.** Ameingiwa na vumbi jichoni.
- digidia V** kwenda chini kwa shida; bonyea (*be crooked*): **Tumono kanadigidia, hatujui analyo.** Tumemwona anakwenda chini tu, hatujui ana nini.
- digi** dogo (*small*): **Mwanakele mdigi.** Mtoto mdogo.
- dikwe (makwe) stafeli, jikwe (a kind of fruit):** **Yalya makwe yatepwejeke.** Yale mastafeli yamepondeka.

dio ma-	tundu (<i>cage</i>): Dioni muwa ndege kafu. Mna ndege katika tundu, amekufa.
dipa V	lipiza (<i>revenge</i>): Hauku heti adipe. Hataondoka mpaka alipize.
disa V	simika (<i>be straight, put straight</i>): Kasizwa mke kwa kusidisa. Ameachishwa mke kwa kutosimika.
doda V	polea (<i>get cold</i>): Vikadoda haviliki. Vikipolea haviliki.
dodoka V	zimia, ishiwa na pumzi (<i>get out of breath</i>): Kucheswa kidigi tu kanadodoka. Akichekeshwa kidogo tu huishiwa na pumzi.
dofu V	tekenya (<i>tickle</i>): Ati ukamdofu hujikia kukoswa. Ukimtekenya eti hujidai kununa.
doke ma-	jeraha, kidonda (<i>wound</i>): Uka kananuka doke! Ondoka unanuka jeraha! Doke linagevuka maji. Jeraha linatoka maji.
dolola V	nyorora (<i>become thin, lean</i>): Uji unadodoleka. Uji unanyorora.
domba V	jitakia, jipa (<i>wish/give to oneself</i>): Sidombe kufwa. Usijitakie kufa.
dombo ma-	kaburi (<i>grave</i>): Dombo lyomboko. Kaburi limebomoka.
doo ma-	ndoo (<i>bucket</i>): Tinyango zikutwa dooni. Vinofu vya nyama vimekutikana katika ndoo.
dosa V	piga ndofya, gusa (<i>knock with a fingernail</i>): Silimpiga, nyimdosa tu. Sikumpiga, nimemgusa tu. Ukandosa cha kupiga. Ukinigusa nitakupiga. Mdosega kama kachalamka. Hebu mguse kama ataamka.
dota V	onja (<i>taste</i>): Kadoto vadigi tu. Ameenja padogo tu.
dotoa V	nyochoa, donoa (<i>peck</i>): Hanagoma kudotoa. Hawezi kudonoa.
duaa V	sahau (<i>forget</i>): Hanakawa kuduua yo. Huyo hakawii kusahau.
dubwana ma-	dude, nyangarika (<i>a what-do-you-call-it, a nondescript</i>): Dubwana ilyo linantenda jeleza. Nyangarika/dude hilo linanitia kichefuchefu.
dukaduka V	fanya shughuli ndogondogo, jikurupusha (<i>do small things</i>): Nmomo kanadukaduka. Nimemkuta anafanya shughuli ndogo ndogo.
dukua V	kata (<i>cut</i>): Wangaswe waoudukua. Wafukuzwe walioukata.
dulu V	emewa, shangaa (<i>be astonished/surprised</i>): Tangu avyokwambiwa kadulu. Tangu alipoambiwa kaemewa.
dumba V	kubali, afiki (<i>accept</i>): Mkadumba msidumbe, vano hauku mtu. Mkikubali msikubali, hapa haondoki mtu.

- dumbi ma-** udongo, vumbi (*earth, dust*): (taz. **umbi**).
- dumbu ma-** ndugu (*close relative, friend*): **Silijawako hausini kwa dumbulyo**. Sikuwako arusini kwa ndugu yako.
- dume ma-** (1) ubao wa katikati ya mbao za mlango (*central board in the door*): **Legere kakwa zawadi ya dume**. Legere amepewa zawadi ya ubao wa mlango. (2) nyundo ya mti (*mallet*): **Tangu ebiwe dume tena hajana uchozi**. Tokea kuibiwa nyundo yake ya mti hajaanza kuchonga (bado).
- dundumsa V** vimbisha (*make swollen*): **Bofu nlidundumsu kwa pumzi likabweka**. Bofu nimelivimbisha kwa pumzi likapasuka. **Hamira pya ikesa, nakona unga udundumku punde**. Hamira mpya hii kesho, naona unga umevimba mara moja.
- dusa V** fikilia kikomo, mwisho (*come to an end*): **Njono ndusu**. Nimejiona nimefikilia kikomo.
- dutulu ma-** bufuu, fuu (*an empty shell*): **Kagwishwa n'dutulu**. Ameangushwa na bufuu.
- ebu V** kataa, kutotaka (*not want*): **Sebu**. Sitaki. **Siyebu**. Siitaki. **Hebu**. Hataki.
- echo** ehe, ala, ee (*exclamation*): **Echo, nga so mvyogeza**. Ala, wala sikudhania hivyo.
- egeza V** sogeza (*move, move closer*): **Shuka yako kwegeza kitunguni**. Sogeza shuka yako kitovuni.
- ekweta V** chinja kwa kisu kigumu (*kill with a blunt knife*): **Kakwekwetwa kwa gwegwetu**. Kachinjwa kwa jisu gumu.
- ela V** (1) lainika (*be smoothed, be softened*): **Pweza mpige ele**. Pweza mpige alainike. **Kama umekwela lya**. Kama umelainika kula. (2) kuwa na akili isiyo timamu (*not to have sharpness of thought*): **Hali kwela**. Akili yake si sawa.
- ele** safi (*clean*): **Akajakuja ele yo**. Hapo atakapokuja awe safi.
- ele V** kuwa maji (*be wet, have water*): **M'mo ele mungavi?** Sehemu ngapi mlikuwa na maji?
- endeza V** jali, shughulikia (*care for*): **Wasivyokwendeza na wauke**. Wasiposhughulikiwa bora waondoke.
- enenda V** enda (*go*): **Twenende**. Twende zetu. **Wenendani**. Nendeni zenu.
- enyuwe** enyewe (*oneself*): **Mchalya wenyuwe?** Mtakula wenyewe?
- epea V** (1) konda (*become lean, grow thin*): **Mwaka uno kepee to**. Mwaka huu amekonda sana. (2) pungua (*lessen, diminish*): **Watu wamekwepea msongoni**. Watu wamepungua msongoni.

epua V	fyatua (<i>let off</i>): Ulya mtego ukwepuku. Ule mtego umefyatuka.
ezeza V	fuata (<i>follow</i>): Kezeze 'ta kaga. Amefuata hata akapotea. Kwezeza so haja yakwe. Kufuata sio haja yake.
firishi V	stihizi, tashtiti (<i>tease, provoke</i>): Nga ujavyomfirishi jaje hanakoswa. Hata ukimtashtiti namna gani hanuni.
fisa V	wasilisha, fikisha (<i>cause to reach, cause to communicate</i>): Nyiufisi na unju. Nimeufikisha tangu asubuhi mapema.
fuchamia V	ficha, lalia (<i>hide, sit on eggs</i>): Kuku akafuchamia kanawa mkali. Kuku akilalia huwa mkali.
fuchokeo V	kutoshiba, kutokinai (<i>not to be satisfied, not to get enough food</i>): Kiya akalya kanawa kafuchokeo yo. Kila akila anakuwa hakinai.
fufuele ma-	tumbawe (<i>coral rock in intermediate stage</i>): Kakazwa n'kosea fufuele. Anapenda kuoshea matumbawe.
fugaza V	funga, shindika mlango (<i>close</i>): Ukajalawa ufugaze. Utakapotoka ushindike mlango.
fugua V	fungua (<i>open</i>): Tangu ifugulwe hawajoneka. Tangu ifunguliwe hawajaonekana.
fumania V	lala kudifudi, lala fulifuli (<i>sleep face downwards</i>): Wafumanizeni wopya wo. Wote walazeni fulifuli.
fumbata V	kamata kwa uangalifu (<i>keep carefully</i>): Fumbatazo pesa. Zishike pesa kwa uangaligu.
funda	mnywo (<i>mouthfull stg to drink</i>): Maji nyiyovata nga funda hayalitimu. Maji niliyopata hayakutimia hata mnywo mmoja.
funda V	fundisha (<i>teach</i>): Kende fundwa mavisi. Amekwenda kufundishwa upishi.
futi	goti (<i>knee</i>): Kajikwakuu futini. Amejiparura gotini.
fululiza V	dumisha, endeleza, fuatanisha (<i>cause to stay, continue</i>): Mkafutuliza njo mchavyoijua. Mkiidumisha ndipo mtakapoijua.
fuuza V	pitiza, fululiza (<i>keep going, continue</i>): Ukenda kajikie kufuuza. Ukienda kajidai kupitiza.
fuza ma-	funza (<i>maggot</i>): Kana fuza kidondani. Ana funza kwenye kijeraha.
fwa V	kufa, fariki (<i>die</i>): Babuye akafwa, ye kawa chalini. Babu yake alipokufa alikuwa jandoni.
fwado	pato (<i>income</i>): Kwa ilyo tu halijawa fwado. Kwa hilo tu halijawa pato.

fwaka V	foka (<i>boil over, spurt out</i>): Hamba kitute kwa kufwaka. Nusura kikaukie kwa kufoka.
fwana V	stawi, pendeza (<i>please, prosper</i>): Njanakele zifwana. Vitoto vimesitawi.
fyagia V	fagia (<i>sweep</i>): Hafyagia heti nchuchame. Nikitaka kufagia mpaka nichutame.
fyekeza V	agiza bila matumaini (<i>order without much hope</i>): Kwa nyuwe nvivjua tu ama nafyekeza. Kwa ninyi najua ni bila matumaini.
fyekua V	ondoa ghafla (<i>take away suddenly</i>): Mfyekuwe jongoo. Ondoa jongoo.
fyofyotoa V	fyonza (<i>suck</i>): Samaki ya kukaanga hana mfupa wa kufyofyotoa. Samaki wa kukaanga hana mfupa wa kufyonza.
fyoka V	fyonza (<i>suck</i>): Sishikenamia kufyoka tu. Msishikaname na kufyonza tu.
fyokocha V	shinda (<i>win, be superior</i>): Kajijua hafyokochwa. Ajitambua kuwa hatashindwa.
fyokoka V	konda (<i>lose weight, become meagre</i>): Jina tangu aolegwe kafyokoko. Jina tangu kuolewa amekonda.
fyuka V	toka (<i>kasi</i>), rudi, via (<i>go away, go back, disappear</i>): Nvyoyona tu maji, kiu ifyuku. Maji nilipoyaona tu, kiu imevia.
ga	(1) hebu (<i>intensifying adverb</i>): Njo ga. Hebu njoo. (2) mara (<i>instantly</i>): Ngoja ga. Ngoja mara. (3) kidogo tu (<i>just a little</i>): Nli ga. Nimekula kidogo tu.
gaagaa V	hangaika (<i>be troubled, anxious</i>): Nchoko kugaagaa. Nimechoka kuhangaika.
gaja V	tatiza, tatanisha (<i>make difficult</i>): Achowee vyema, asiyagaje. Aseme vilivyo, asiyatatanishe.
galika V	egemeshwa (<i>be supported</i>): Akavakatwa hanadumba kugalikwa. Kwa kupakatwa kuegemeshwa hataki.
gamba ma-	ganda (<i>peel, skin</i>): Ivikwa na magamba. Imepikwa na maganda.
gandua V	toa (<i>take away</i>): Magamba yagandulwe. Maganda yatolewe.
ganga V	ziba (<i>stop up, repair by stopping</i>): Usivyogangwa haukaa kitu. Usipozibwa hautakaa kitu.
gasha V	pangilia (<i>put in order</i>): Zisivyogashwa hazichafwanisa. Zisipopangiliwa hazitapendeza.
gea V	(1) poteza (<i>lose</i>): (2) tazama (<i>look at</i>): Mgonjwa kavyeze, kanagea jicho. Mgonjwa hajambo, anatazama kwa jicho.

gegemea ma-	goregore, golegole (<i>the Tanganyika kakelaar</i>): Gegemea hanaligwa. Golegole haliwi.
gego ma-	mahindi yasiyosagwa (<i>unground maize</i>): Zawadi ayokukwa kisoga ya magego. Zawadi aliyopewa ni vibaba viwili vya mahindi.
gema	zima, ema (<i>good, sound</i>): Yayo magema yo yebwa. Yaliyokuwa mazima yameibiwa.
genge ma-	pango (<i>cave, hollow</i>): Woneke wakasumkia gengeni. Wameonekana wakikimbilia kwenye pango.
gepe	nyepesi (<i>light</i>): Ngozi yakwe ngepe. Ngozi yake nyepesi.
geupe	nyeupe (<i>white, light colour</i>): Ja iyo ngeupe, Abdala njo anayochaka. Kama hiyo yenye weupe Abdala ndiyo aitakayo.
geusi	nyeusi (taz. ngiufi) (<i>black, dark</i>): Ilya ngeusi Asani njo achayoichaka. Asani ataitaka ile nyeusi.
geza V	(1) dhani, kisia (<i>assume, think</i>): Gezea ga, wawa wengavi walya. Ebu wakisie, ni wangapi wale. (2) pima (<i>measure</i>): Ivyo akageza kanakoneka. Hapo alipokuwa akipima, alionekana. Ngeze haja, ama je? Nimemdhania hatakuja, ama je?
gina V	nenepa (<i>get fat</i>): Sasa kagini. Sasa amenenepa.
giniza V	itikia (<i>respond</i>): Mnachowezwa aginize. Asemeshwaye aitikie.
gino (meno)	jino (<i>tooth</i>): Kemena akoota gino. Kemena anaota jino.
giufi	nyeusi (taz. ngeusi) (<i>black, dark</i>): Embe ngiufi hazijapea. Embe nyeusi hazijapevuka.
goda ma-	ujiti; pongoo (<i>large pole or tree</i>): Ama si kwa goda asingeyavata. Lau ujiti asingaliyapata.
goga V	ona, gundua, kuta (<i>see, find</i>): Ukaja gogwa miye simo. Ukikutikana si pamoja na mimi.
gogota V	kohoa (<i>cough</i>): Kagogoto kucha. Kakohoa kucha.
goma ma-	jabali (la pwani) (<i>rock</i>): Kazama vua magomani. Amejificha mvua majabalini.
goma V	weza (<i>be able</i>): Hawagomo liwa lyolyosi. Hawawezi lolote.
gona V	fumania (<i>meet someone suddenly in a prohibited action</i>): Uno wa pili yo kugonwa. Hii ni mara ya pili anafumaniwa (yeye tu).

- gongamti ma-** kigong'ota (*woodpecker*): **Gongamti hali ja gegemea.** Kigong'ota si kama goregore.
- govi ma-** hali ya kutotahiriwa (*state of not being circumcised*): **Ivyo kale, mwawa govi halija akatiwa chuoni.** Hapo zamani, asiyetahiriwa hakuwa akitiwa chuoni.
- gumua V** gusa (*touch*): **Ye so mwagumua.** Yeye siye aliyegusa.
- gungu** mkaidi kutumwa (*not willing to go or do*): **Kuwa mgungu, nga avovevi hutaki kwenenda.** U mkorofi, hata hapo karibu huendi.
- gungu ma-** nyonga (*hip*): **Kanavukutwa gunguni.** Ana maumivu kwenye nyonga.
- gunjama V** lala (*sleep, lie down*): **Wakutwa wgunjama.** Wamekutwa wamelala.
- guuguu ma-** guruguru (*a large burrowing lizard*): **Hona guuguu roho inanyacha.** Nionapo guruguru hushtuka.
- guuguza V** (1) fukuza, kataza, gomba (*drive away, deny*): **Kama sikuguuguzwa angelewa tu.** (2) mung'unya (*break in small pieces*): **Kulya yakwe heti aguuguze.** Kula kwake ni kwa kumung'unyua.
- guuzi ma-** gurunzi, gunzi (*cob of maize after the grain has been removed*): **Hamba tuvikie magu(l)uzi.** Tulikaribia kupikia magurunzi.
- gwa V** anguka (*fall down*): **Ama si kugwa asingemgwia.** Lau si kwa kuanguka, asingalimkamata.
- gwegwetu** butu (*blunt*): **Usimchinje kwa gwegwetu.** Usimchinje kwa butu.
- gwia V** kamata, shika (*take hold of, keep*): **Tugwiwa ndi.** Tumekamatwa
- ha** sauti ya kukanya, kukataa, kutokubali (*no*): **Jaribu kunywa ulevi leo! - Ha, sinywi maisha.** Jaribu kunywa pombe leo! - La, sitakunywa maisha.
- haba** chache; kidogo: (taz. **hibi**) (*few, a little*): **Waokuja wahaba tu.** Waliokuja ni wachache tu. **Vyakulya avyokukwa vihibi.** Chakula alichopewa ni kidogo tu.
- haha** njaa (*hunger*): **Nvyoja haha, hamba sishibi.** Jinsi nilivyokuwa na njaa kama kwamba sitashiba. **Katujii va kana haha.** Ametujia hapa na njaa.
- haili V** jali (*care for*): **Nga hali hailigwa n'miye.** Kabisa hakunijali. **Ivyo njo kweli hulihailigwa?** Ati ni kweli hujali?
- hamba** (1) nusura (*almost*): **Achani hamba agongwe.** Achani nusura afumaniwe. (2) ama (*whether*): **Hamba nyende ama nsende.** Ama niende au nisiende.
- handuliza V** shukuru (*praise*): **Akhanduliza kachakutenda manyezi.** Akishukuru utamwonea imani.
- hanga V** rembusha (*adorn, decorate*): **Vidole kavyende hanga.** Vidole kavirembusha.

hanja V	hangaika; zurura hapa na pale pasina haja maalum (<i>be troubled, anxious; go around aimlessly</i>): Kunahanja ja mtenda kichaa jua lyopya lino. Unahangaika kama mwendawazimu jua lote hili. Chokaga kuhanja. Hebu pumzika kuzurura.
hata	sana (<i>much</i>): Namba mkaa hata. Nadhani mmekaa sana.
hausi	arusi (<i>wedding</i>): Hausi ya Vuaa iwa mwezi wa Murisho. Arusi ya Vuaa itakuwa mwezi wa Shabaani.
havana	hapana (<i>not in a place</i>): Havana mwankaza va. Hapa hapana nimpendaye.
hea/hey	bali, lakini (<i>but</i>): Wakawavo wasiwevo hea kusendwe. Wakiwepo wasiwepo lakini asiende mtu.
hed	ndio, kweli (<i>that is so, really</i>): Hauku hed lichwe. Haondoki mpaka litue.
hee V	pokea, shika (<i>receive, take hold of</i>): Meze hee. Shika basi.
hemea V	ingilia, bikiri (<i>deflower, enter thoroughly</i>): Kasikanamia kuhemea wari wa weziwe. Anashiriki kuingilia wari wa wenziwe.
hemga	ebu, hebu (<i>exclamation in the beginning of expression</i>): Hemga nlikenge! Hebu niliangalie! Hemga akwe yo! Hebu asipewe huyo!
heti	mpaka (<i>until</i>): Hamdu hogo heti ane vyunyu maungoni. Hamdu hakogi mpaka awe na alama za jasho mwilini. Kulya yakwe heti aguuguze. Kula kwake ni kwa kumung'unyua.
hibi	chache; kidogo (taz. haba): Vyakulya avyokukwa vihibi. Chakula alichopewa ni kidogo.
hoiza V	ita (<i>call</i>): Ukajakuja n'hoiza. Utakapokuja niite (pasina kutaja jina).
hologonya V	tia varange (<i>bring discord</i>): Wevu wakawahologonya. Walikuwa wakiwatia varange.
holowi ma-	mwogeleaji sana (<i>good swimmer</i>): Pandu holowi. Pandu mwogeleaji sana. Holowi hatoto pwa akafwa. Mwogeleaji sana, hazami na chombo akafa.
honyoka V	nyofuka; achana, banduka (<i>get apart, become stripped off</i>): Vakaja honyoka kachakugwa. Pakinyofuka ataanguka. Hamba vahonyoke. Nusura paachane.
howiza V	ita (<i>call</i>): Mhowize ga. Hebu mwite. Nyikuhowizi mara mbili, kwevu kwende vi? Nimekuita mara mbili, ulikwenda wapi?
hunge ma-	mbwa (<i>dog</i>): Funga mlango asingie hunge. Funga mlango asiingie mbwa. Chungu kikokotwa nyi hunge. Chungu kimebururwa na mbwa. Hunge hana mnofu kuliko nguuwe. Mbwa hana nyama kuliko nguruwe.

ifanii	bora, afadhali, heri (<i>good, excellent, better</i>): Nga ifanii usikwe. Bora usipewe.
ima V	simama (<i>stand, stop</i>): Isivyokwima kunagwiwa. Isiposimama unakamatwa.
inika V	injika (<i>put a kettle, pot etc. on fire</i>): Kinikwa n'nani? Kimeinjikwa na nani?
injika V	(1) weka jikoni, teleka (<i>put in the kitchen</i>): Ukenjika na moto ukokanye. Utakapoteleka na moto ukusanye. (2) anza (<i>begin</i>): Mdalanga haujenjikwa. Ngoma ya kupunga haijaanzwa. Ikenjikwa nlamsa. Itakapoanzwa niamshe.
ipu ma-	(1) jipu (<i>boil</i>): Hanakwisa maipu. Haishi kuwa na majipu. (2) jivu (<i>ash</i>): Kawishi nga ipu. Ameondoka mpaka jivu.
isa V	isha, malizika (<i>be finished</i>): Namba haishi. Nadhani haimaliziki. Usaganani wisi. Unga umekwisha.
ishina V	tia (<i>put into</i>): Kaishini pya. Ametia yote.
ja	kama, iwapo (<i>as, like</i>): Ja ivyo ta. Kama hivyo la / Isiwe kama hivyo. Ja ng'ombe. Kama ng'ombe.
jaganiso	varange, ubabaifu (<i>discord</i>): Sishikenamia kuntendea jaganiso. Usishiriki kunifanyia varange.
jaje?	vipi? namna gani? (<i>how? in what way?</i>): Mchoweza jaje? Mmesemeza vipi?
javi ma-	jamvi (<i>mat</i>): Javi halilikutika. Jamvi halikupatikana.
jeleza	(1) kichefuchefu, kigagazi (<i>nausea, a sick feeling</i>): Kashindwa n'kulya kwa jeleza. Halya mkizi nanajeleza. Nikila mkizi ninakuwa na kigagazi. Tangu unju kana jeleza. Tokea asubuhi ana kigagazi.
jemezi	(2) kizingiti cha juu: (3) shubaka la mlangoni:
jia ma-	pindi, wakati, zama (<i>time, period, moment</i>): Majia yayo tumeuka. Zama hizo tumeondoka.
jika V	jidai (<i>require for oneself, claim</i>): Wajikii kulia vikamshi. Wamejidai kula kwa vijiko.
jikota V	jipata, jitosheleza (<i>be selfcontained</i>): Hachajikota nachakuita. Nitakapojipata nitakuita.
jita V	jidai (<i>require for oneself, claim; pretend</i>): Kunajita kulala. Unajidai kulala. Kunajita kuchowea Kizungu nga hukiji. Unajidai kusema Kizungu wala hukijui.
jongeza V	sogeza (<i>bring closer</i>): Jongeza mandaa. Sogeza kioo.

- jotalyolyo** mti ulioota wenyewe, haukupandwa, k.v. muhogo, mwembe, mahindi, mtama n.k. (*tree or plant which grows without being planted*): **Ng'oo jotalyolyo havata mizizi miwili.** Nimeng'oa geuka, nikapata mizizi miwili. ('geuka' maana yake ni familia mpya ya muhogo inayotokea chembe za muhogo zikiota).
- jumbua V** taabisha, tia misukosuko (*cause trouble*): **Sishikenamia kunkujumbua tu.** Wacha kunitaabisha.
- jungumza V** fanya jambo pasina kudhamiria (*do stg without definite purpose or plan*): **Tukauka wanajungumza.** Tulipoondoka wamo kupigapiga (ngoma).
- juya V** toka ngozi mwilini (*to get off of stratum corneum*): **Mwanamusa kanajuya tangu juzi.** Tangu juzi Mwanamusa anatoka ngozi mwilini.
- ka V** pa (taz. **kana**) (*give*): **Nka iyoyo.** Nipe hiyo hiyo. **Hamka.** Hampi/Nikimpa. **Hakuka.** Hakupi/Nikikupa. **Tukakuka tusikuke, weye yako tu.** Tukikupa tisikupe, ni yako tu.
- kaanga ma-** karara/kalala (*the leathery sheath of coconut flower stem*): **Makaanga yaangwa.** Makarara yamehesabiwa.
- kachunga** mchezo wa kuigiza (*play, act of playing*): **Kachunga inkaza.** Napenda michezo.
- kae** kwenye mji, katika mji (*in the city, to the city*): **Akaja kwenenda kae mwezeze.** Hapo atakapokwenda kwenye mji mfuata.
- Kae** Makunduchi: **Umbi wa Kae u wakundu.** Udongo wa Makunduchi ni mwekundu.
- kago** chale (*cut, incision, gash*): **Kago lyakwe linamwuguza.** Chale yake inamwuguza.
- kakala ma-** ganda (la usufi, popoo, yai n.k.) (*skin, peel, crust*): **Uwaka kwa kutiwa makakala.** Umewaka kwa kuwa umetiwa maganda.
- kakatiza V** lazimisha, fanya bidii (*force, try hard*): **Usivyomkakatiza humgomo yo.** Huyo usiponkazania hutamweza. **Na nsikakatizwe.** Kabisa nisilazimishwe.
- kalisa V** kaa sawa (*sit properly/easily*): **Hanagoma kukalisa kwa maipu.** Hawezi kukaa sawa kwa majipu.
- kalo ma-** ujiti yenye ncha (*stick with a sharp end*): **Kalo limkwanguu.** Kajichuna ujiti.
- kamita V** binya (*nip, pinch*): **Hamkamita hamtwanga magumi.** Nikambinya nikampiga mgugumi.
- kamo** liokamuliwa, liochujwa (*which has been squeezed*): **Heti ivatike asali ya kamo.** Sharti ipatikane asali iliyochujwa.

- kana V** peana (taz. **ka**) (*give to each other*): **Kanani**. Peaneni. **Tukana**. Tumepeana.
- kanchera/chamchera** shetani atafunaye magovi na kufanya mboo ifanane na iliyotahiriwa:
- kangawichi** mbichi, sioiva (*raw*): **Zikawa kangawichi njo bora**. Zikiwa mbichi ni bora. **Mkaveleka kangawichi hazichana bei**. Mkipelekwa zisizoiva hazitakuwa na bei.
- kanua V** fanya pana, panuza, tanua, weka nafasi zaidi, tunganisha (*widen, make wide*): **Kanua miguu yako**. Tunganisha miguu yako. **Fulana kama huliikanua huivwaa**. Fulana kama hukuitanua huivai.
- kanyagisa V** 1. kanyagia, kanyaga sawa (*tread on, step on*): **Akaukanyagisa humvukuta**. Aukanyagiapo humwuma. 2. shikilia (*keep steady*): **Bei ya mchele ikanyagisi vavo tu, hainashuka kilo shilingi mya**. Bei ya mchele imeshikilia papo tu, haishuki kilo shilingi mia.
- kanyakanya** ghasia, vurumai, vishindo, vurugu (*confusion, bustle, hurry, crowding*): **Walamku kwa kanyakanya zenu**. Wameamka kwa vurugu zenu. **Havana mwatambua jambo kwa kanyakanya zizojawako**. Hakutambua jambo kwa vishindo vilivyokuwako.
- kapu** upatu, mchango wa fedha kwa ajili ya mwari au furaha (*money collection for a bride or because of joy*): **Havo va, kende ufungajini kwa kapu**. Hapa hayupo, amekwenda kwenye upatu.
- karambua V** babua (*strip off the skin with fire, hot steam or water*): **Ulya muye umkarambuu**. Ule mvuke umembabua.
- kasaganani** unga wa dona (*coarse maize flower*): **Nli kasaganani kwa mboga**. Nimekula dona kwa mboga.
- kata ma-** tambara, kitambaa (*clothing material*): **Kakazwa n'kuvaa makata**. Anapenda kuvaa matambara. **Kilya kikata kigu**. Kile kitambaa kimeanguka.
- kati** ndani (*inside*): **Kuku kati kati**. Kuku ametaga ndani. **Kazama umo kati**. Amejificha humo ndani.
- katwe** nyenga (*a kind of flat fish*): **Katogwa n'katwe**. Amechomwa na nyenga.
- kayoko** mwanamke aliyekuwa ovyo, mmalaya (*a badly behaving woman*): **Avyokazwa n'kayoko yo**. Huyu anapenda wanawake malaya.
- kaza V** penda (*love*): **Mwakukaza yuvi?** Ni yupi akupendaye?
- kazu** kanzu (*long outer garment of men*): **Ilya kazu iyo mwangu iudizwa**. Ile kanzu nyembamba imerudishwa. **Njo kazu inayomfwaniza**. Ndiyo kanzu inayomstawisha.

keekee	kifaa cha kutobolea (<i>bore</i>): Kama hulia kaekee havatoboko vo. Kama hukutia kifaa cha kutobolea hapatoboki hapo.
kefya V	pepesa (<i>blink the eye</i>): Kaduwa, nga kukefya. Wala hapepesi kwa kushangaa.
keke	(1) chui (<i>leopard</i>): Panga iyo ina keke. Pango hiyo ina chui. Keke lingii nyumbani. Chui kaingia nyumbani. (2) wasiwasi (<i>uncertainty</i>): Mbona kuna makeke? Mbona una wasiwasi?
keketa V	kata kwa silaha isiyo kali (<i>cut with a blunt thing</i>): Wakutwa wanamkeketa. Wamekutikana wanamkata kwa silaha isiyo kali.
kemo	shavu (<i>cheek</i>): Kumona tu hamgumua kemo. Nilipomwona tu nilingusa shavu.
kenda	tisa (<i>nine</i>): Tatu kwa tatu huwa kenda. Tatu mara tatu ni tisa.
kenga V	angalia, tazama (<i>look at</i>): Sinachaka ikengwe. Sitaki iangaliwe. Ikenge ga. Hebu itazame.
kesa	1. hakika, ndio, hata, naam (<i>certainly, truly, even</i>): Kesa nyimbiivyo kama vyakulya una pilipili. Hakika nimemwambia kuwa chakula kina pilipili. 2. kisha (<i>then</i>): Mtama ukesa chana hulindwa ndege. Mtama ukishachana hulindwa ndege.
keuka V	geukia, elekea; tazama, angalia (<i>turn towards, be heading towards, look at</i>): Nga ajavyo chowezwa hakeuku. Hata akisemeshwa hageuki.
kiaza vi-	kikuni kisicho moto tena (<i>half-burnt firewood</i>): Kama kuni zisi wesa ivyo viaza. Kama kuni zimekwisha washa hivyo vipande.
kibambo vi-	kifuniko, kizibo (<i>lid, cover</i>): Kibambo chakwe chaga. Mfuniko wake umepotea.
kibubuju	chinichini (taz. kimumuju) (<i>down</i>): Yasivyowa kimumuju yachanangika. Yasipokuwa chinichini yanaweza kuharibika.
kibuno vi-	(1) kiuno (<i>loin, flank, waist</i>): Mnawangwa n'kibuno yuvi? Ni yupi aumwaye na kiuno? (2) nyuma (<i>behind, backside</i>): Kajituu kibunoni. Amekaa nyuma.
kichengachenga vi-	choa (<i>ringworm</i>): Nywili hazinakoota kwa vichengachenga. Nywele hazioti kwa choa.
kichochoya vi-	kisu cha uchane (<i>skinning knife</i>): Katogwa n'kichochoya. Amejichoma kwa kisu cha uchane.
kichogo vi-	kisogo (<i>neck, nape of the neck</i>): Icho huchono - Kichogo. Hicho hukioni - Kisogo.

- kichoweo** usemi (*talk*): **Kichoweo chakwe chevu bayaza.** Maneno yake yalikuwa chapwa.
- kichua vi-** mgumu wa kutoa kitu (*stingy, penurious*): **Siima kichua kweli.** Siima mgumu kweli wa kutoa kitu.
- kichungu vi-** pamoja (*together*): **Kiya ukati wawa kichungu.** Kila wakati wako pamoja.
- kichwapindu vi-** kichwangomba (*turning head over heels, a somersault*): **Kwa kichwapindu hako wa kumfyokocha.** Kwa kufanya kichwangomba hakuna wa kushinda.
- kidebe vi-** kibati (*small tin, piece of iron sheet*): **Visaa videbe kenda.** Vimebakia vibati tisa. **Kidebe kimchinji.** Kibati kimemkata.
- kidigi** kidogo, kihaba (*a little*): **Nankwe kidigi tu.** Nipewe kidogo tu.
- kidoke vi-** kijeraha, kidonda (*small wound*): **Kevu na kidoke, heya kipoo.** Alikuwa na kidonda, lakini kimeshapona.
- kidugu vi-** kitoto (*small child*): **Kilya kidugu kiwa adeade.** Kile kitoto kinaumwa.
- kieniezi vi-** kinena (*pubis*): **Kieniezi chenee mavuzi.** Kinena kimeenea mavuzi.
- kifunga vi-** kifungo (*button*): **Vivatiki vifunga kumi na kenda tu.** Vilipatikana vifungo kumi na tisa tu.
- kifwefwe vi-** kwikwi ya kulia (*convulsive sobbing*): **Kenende na kifwefwe.** Kenda zake na kwikwi ya kulia.
- kifyu vi-** kisu (*knife*): **Kifyu ki hakina cha.** Kisu hiki hakina ncha.
- kigugumsi vi-** kigugumizi (*stammering, stuttering*): **Kajawa na kigugumsi punde tu.** Mara tu alijiwa na kigugumizi.
- kijungo vi-** ungo mdogo (*small winnowing basket*): **Wende wapa kijungo.** Wamekwenda kutafuta ungo mdogo.
- kikamshi vi-** kijiko (*spoon*): **Heji kulya kwa kikamshi.** Hajui kula kwa kijiko.
- kikokolo vi-** kidaka kikavu cha mnazi (*coconut in a premature stage*): **Vilya vikokolo nyuzu.** Vile vidaka nimeuza. **Tuokoto vikokolo uko wa pwa.** Tumeokota vidaka huko pwani.
- kikokwe vi-** (1) chakula cha kuficha (*hidden food*): **Kakazwa n'kikokwe.** Chakula cha kufichiwa anakipenda. (2) kisima cha maji makali (*a well with bitter water*):
- kikunguka** kwa hadaa, kwa kinyume (*from backside*): **Lamda ampige kikunguka.** Labda ampige kwa kinyume. **Ama si kikunguka asingemfyokocha.** Lau si kwa hadaa asingalimshinda.

- kilevu vi-** kidevu (*chin*): **Hamba njirenge kilevuni.** Nusura nijikate kwenye kidevu.
- kilezi** hara (*looseness of bowels, diarrhoea*): **Sinalala kwa kuwawigwa nyi kilezi.** Sipati usingizi kwa hara kuniwasha.
- kilugu** ugali wa unga wa muhogo (*porridge made of cassava*): **Kilugu kinamuwenga.** Ugali wa muhogo unamdhuru.
- kimalele vi-** kinyonga (*chameleon*): **Kimalele hamba kisetwe.** Kinyonga nusura kipondwe.
- kimamo vi-** chombo (mahala pa kutilia kitu, kama mkoba, mfuko, kikapu, bindu, debe n.k.) (*container to put things, utensil*): **Vawa madenga uchukuwe, heya huna kimamo.** Pana mbegu za viazi uzichukue, lakini huna pa kutia.
- kimandaa vi-** kioo (*mirror*): **Kimandaa chakwe hakinakona.** Kioo chake hakionyeshi.
- kimbagu vi-** ngoma maalum (ikilia wazee hutoka majumbani kwenda kupigana) (*a kind of drumming for inviting elders for a fighting ritual*): **Watu wa kale wevu wakazwa n'kimbagu.** Wazee wa zamani walikipenda kiumbizi.
- kimbaumbau vi-** kinyonga (*chameleon*): **Wanaoga wa kimbaumbau.** Wanaogoa kinyonga.
- kimio vi-** kilimi (*uvula*): **Kapoo kwa kukatwa kimio.** Amepoa kwa kukatwa kilimi.
- kimumuju** chinichini (taz. **kibubuju**) (*down*).
- kimyozi vi-** kinyozi (*barber*): **Kimyozi kamchinji mlevi wakati wa kumyoa.** Kinyozi kamchinja mlevi wakati wa kumyoa.
- kingaja vi-** kiganja, kitanga cha mkono (*elbow*): **Kana ipu kingajani.** Ana jipu kwenye kiganja. **Hukumu ya Waislamu, mwivi akatwe kingaja.** Hukumu ya Waislamu, mwizi akatwe kitanga cha mkono.
- kingojo** subira (*patience*): **Msina kingojo havata.** Asiyekuwa na subira hatapata.
- kinini vi-** kiini (*kernel, innermost part of a thing*):
- kioto vi-** alama (*mark, marking*): **Ikagwa kiotoni siyebu.** Ikianguka penye alama siitaki.
- kipangaa vi-** kifuu (*empty shell of coconut*): **Vipangaa vitipanyiki.** Vifuu vimetawanyika.
- kipepojimbi** upepo unaozunguka kwa kasi, chamchela (*fast whirling wind*): **Kipepojimbi ugwishi mapaa ya nyumba.** Chamchela kimeangusha mapaa ya nyumba. (Taz. **uzumui**).
- kipindi vi-** kipande (*piece*): **Kipindi ja kino akichake nani? Nani wa kukitaka kipande kama hiki? Kipindi ichoko kifiki shilingi kenda.** Kipande kile kimefika shilingi tisa.

- kipopota** ganzi; kuemewa (*numbness*): **Kwambiwa tu kangii kipopota.** Alipoambiwa tu aliemewa.
- kipoti** chakula (mapapai na viazi vitamu pamoja na nazi na sukari) (*food with pawpaw, sweet potatoes, coconut and sugar*): **Suwe tuna jadi ya kipoti kwetu.** Sisi kwetu tuna jadi ya 'kipoti'.
- kisingano vi-** kisigino (*heel*): **Kana misinda kisinganoni.** Ana uchakavu wa kepu kisiginoni
- kisiyango vi-** kizingiti (*threshold*): **Wamkutu kisiyangoni kafu.** Wamemkuta kwenye kizingiti amefariki.
- kitandawili vi-** kitendawili (*riddle*): **Kitandawili chake kanasema 'bunduki'.** Kitaendawili chake kinasema 'bunduki'.
- kitu vi-** paka mweusi, paka mwitu (*wild cat, black cat*): **Kitu kanalya koa.** Paka mwitu anakula konokono.
- kitungu vi-** kitovu (*navel*): **Mwana akavyaligwa hufungwa mzi wa kitungu.** Mtoto akizaliwa hufungwa uzi wa kitovu. **Kitungu chake kikunyana to.** Kitovu chake kimekunjana sana.
- kitugua vi-** kichaka (*dense part of forest*): **Wagogwa kituguani.** Wamegundulikana kwenye kichaka.
- kitumbounga vi-** kiazzi kitamu (*sweet potato*): **Vitumbounga vinamuwenga.** Viazi vitamu vinamduru.
- kitunguja vi-** kipepeo (*butterfly*): **Kitunguja kizimi taa.** Kipepeo kimezima taa. **Vitunguja havinaligwa.** Vipepeo haviliwi.
- kitunguu cha pua** shida, dhiki, mashaka (*trouble, difficulty*): **Kanyitii kitunguu cha pua.** Kanitia shidani.
- kitunguu vi-** pilipili (*pepper*): **Nachochotwa n'kitunguu.** Pilipili inaniwasha.
- kitutu vi-** bahati nasibu (hasa kwa mtu anayefikiriwa amejamba) (*good luck, particularly for a person who is doubted to have broken wind with noise*).
- kitututu vi-** pikipiki (*motor cycle*): **Kalamswa nyi kitututu.** Ni pikipiki ndiyo iliyomwamsha.
- kitwitwi vi-** wasiwasi; hofu (*fear, uncertainty*): **Kitwitwi nchoja nacho nga ngeze sigomo kuchowea.** Sikudhani kama ningeweza kusema kwa hofu niliyokuwa nayo.
- kivwi vi-** wino wa pweza, ngisi (*the dark fluid emitted by cuttlefish*): **Kivwi kwi ti to, ngisi au nyambo?** Wino upi mweusi zaidi, wa ngisi au pweza?

- kiya** kila (*every*): **Nakulya kiya siku.** Nakula kila siku. **Kiya akalia kanalawa ushuzi.** Kila akilia anajamba. **Kiya akanywa ulevi kanakugwa.** Kila akinywa ulevi anaanguka.
- kizungumkuti vi-** kiini macho, ubabaiifu, mazingaombwe (*a conjurer's trick, jugglery*): **Si jike kuntendea kizungumkuti.** Usijidai kunifanyia kiini macho.
- ko** huko (*there*): **Usende ko.** Usiende huko. **Uko unakokwenda hako ko.** Huko wendako hayuko huko.
- kobaga V** tapakaza (*spread, be scattered*): **Hamba ayakobage.** Nusura ajitapakaze.
- koboa V** koboa, kwanyua (*break off with the hand, e.g. cobs of maize*): **Mikono inamuwanga kwa kukoboa mihindi.** Aumwa na mikono kwa kukwanyua mahindi.
- kobwakobwa** isiojaa kikamilifu (*not quite full*): **Avyolyona kobwakobwa kaliudizi.** Alipoliona halikujaa kikamilifu, alilirudisha.
- kobwe ma-** pango, uwazi, shimo kwenye jiwe (*cave, hole in a rock*): **Yulya ndudu kangii kobweni.** Yule mdudu ameingia katika jiwe.
- kochana V** kamatana, tatizana (*take hold of each other, cause trouble to each other*): **Msitu uwoko ukochana kweli.** Mwituu ule umekamatana kweli.
- kochezi** kofia ya viua; bulibuli (*the cap of Muslim men*): **Ilya kochezi ichakwa kwa shilingi kenda.** Ile kofia imetakiwa kwa shilingi tisa. (Other names of caps: bulibuli ya kazi; baraghashi; bombwa; chekene; kuchu; julfa; lozi; kikuti; kidema).
- kocho** hodari (*skilled*): **Mkocho kwa kwimba.** Hodari kwa kuimba.
- kocho vi-** kingowe (*long stick for harvesting fruit*): **Kikocho cha kwangulia machungwa.** Kingowe cha kuchumia machungwa.
- kochoa V** (1) gawana, panga matumizi (*share, arrange the use of stg*): **Wauku wa wende kochoa.** Hapa wameondoka kwa ajili ya kupanga. (2) ondoa jiti lililoegemeshwa (*remove a supported log*): **Migomba yao ikocholwa yopya.** Migomba yao imepanguliwa miti yote.
- kochokocho** sana, mno (*much, very much*): **Mwembe uvyaa kochokocho.** Mwembe umezaa sana. **Gari ipakii kochokocho.** Gari imepakia sana.
- kodoa V** vunja penye kiungo (*hurt, damage the body*): **Mkaja kodoka miye simo.** Mkija kuvunjika ni shauri lenu.
- kojwe** hali ya kujizonga, tata (*state of being twisted*): **Kamba ingii kojwe.** Kamba imejizonga. **Ino kamba ina kojwe, mwaisondogea nani?** Hii kamba imezongana, ni nani aliyeivurugia?

- kokanya V** changanya, kusanya (*stir, collect together*): **Usivyo ukokanya moto uwo huuweshe.** Usipouchanganya, jua kuwa moto huo hautawaka.
- koko** mbwa (aina fulani, mdogo na mwembamba) (*a kind of dog, thin and small*): **Koko yakwe kanalawa Finland.** Mbwa yake anatoka Finland.
- kokomoa V** (1) kula chakula (*eat food*): **Wajankuta najikokomoa.** Wamenikuta nakula (kwa kufaidika) (2) baleghe (kwa mnyama) (*become mature, of animals*): **Yulya koko ya Finland kemena akakokomoa.** Yule mbwa wa Finland anabaleghe (sasa).
- kokotoa V** kwanyua, kokonyoa (kama ndizi, matawi ya mpapai n.k.) (*take without care*): **Kiya havita huyona ikokotolwa tu.** Kila nipitapo huikuta imekokonyolewa tu.
- kolo** tamani, mwenye tamaa (*ambitious, greedy*): **Juma mkolo, kiya nguo avwaye yeye.** Juma ni mtamani, kila nguo avae yeye.
- kolomanya V** changa kwa kitu cha maji (*mix stg with water*): **Suwe tuikutu imekolomanywa.** Sisi tumeikuta imeshachanganywa.
- kolwa V** faidika (*get profit*): **Nga ngeze chakolwa.** Eti nilidhani nitafaidika.
- komboa V** toboa (taz. **omboa**) (*pierce*): **Dombo lyomboko.** Kaburi limebomoka.
- komea V** fungua (*tie, close*): **Ukomee to wo.** Ufungue zaidi. **Uwo ukomewa ndi.** Huo umefungwa kweli kweli.
- konga V** zonga, zongereshwa (*wind into a ball*): **Kakutwa kakongwa.** Amekutikana kazongereshwa.
- kongoa V** bomoa (*break, smash, destroy*): **Mwaikongoa kambiwa aitende.** Aliyeibomoa kalazimishwa kuitengeneza.
- kongwa** kokwa (*stone of a fruit*): **Ukalya, kongwa tema.** Ukila tema kokwa. **Kongwa hazinaligwa.** Kokwa haziliwi.
- kono** mara (*time*): **Kaja kono mbili.** Amekuja mara mbili.
- konyoa V** epuka, toroka (*avoid, flee*): **Ama si kukongwa to, angekonyoa.** Lau si kwa kuzongereshwa mno, angalitoroka.
- konyongolwe** ncha ya mkia wa pweza (*the tib of the leg of the cuttlefish*): **Ama si konyongolwe nga asinge na mchuzi.** Lau si mikia ya pweza basi asingalikuwa na mchuzi.
- kopoka V** toka (*leave, go away*): **Kopoka nje.** Toka nje. (very emphatic)
- kopya** kote (*everywhere*): **Nyivyokwenda kopya kwenee watu.** Nilipokwenda kote kumeenea watu. **Kopya kakulimi.** Kote amekulima.

- koromanya** V changanya, koroga (*mix, stir*): **Ukaikoromanya haichachakwa.**
Ukiichanganya haitakubalika.
- kosa** V (1) udhi, kera (*cause trouble, harass, annoy*): **Ukaja tukosa tunakwangasa.**
Utakapotuudhi tutakufukuza. (2) nuna (*show discontent, grumble, complain*):
Njo kukoswa. Ndio umenuna.
- kotole** shida (*difficulty*): **Kotole ii!** Shida hii!
- ku** huku (*in this direction*): **Kuuku kukuku.** Umeondoka huku huku.
- kubuhu** V salimu amri, lemaa (*be mutilated, be disfigured*): **Nga tena nmekubuhu.**
Tena nimeshalemaa.
- kufu** usawa, nasabu, kuhusika (*pedigree, lineage*): **Kesa nga si kufu yakwe.** Tena wala si nasabu yake.
- kukakuka** (Taz. **dukaduka**).
- kukuta** V (1) kung'uta (*shake out, shake off*): **Ikakukutwa ichabweka.** Ikikung'utwa itachanika. (2) piga kwa moyo (*beat, of heart*): **Roho inankukuta.** Moyo unanipigapiga.
- kumba** V (1) sugua (kwa sabuni): fua (nguo) (*rub, scrub, clean by rubbing, wash clothes*): **Nga hazilikumbika vyema.** Wala hazikufulika vizuri. (2) fagia (*sweep*): **Mkesa mvakumbe msijauka.** Mkimaliza tu mpafagie kabla ya kuondoka.
- kumbesa** mlango wa makuti (*door made of coconut leaves*): **Fugaza kumbeza.** Funga mlango.
- kungugu** ulalavi (*greediness*): **Wagu kwa kungugu.** Wameanguka kwa ulalavi.
- kunguu** kunguru (*crow*): **Kawa tii ja kunguu.** Yu mweusi kama kunguru. **Pani ziligwa n'kunguu.** Mbegu za mahindi zimeliwa na kunguru.
- kunyangwi** funza la mhindi mbichi (*maggot living in unripe maize*): **Laini chuno chake hamba kunyangwi.** Laini kiuno chake kama funza la mahindi. **Mhindi kunyangwi pwi.** Mhindi umejaa mafunza.
- kupa ma-** (1) kifungio cha mlango kwa ndani (*bar of a door inside*): **Tangu utiwe kupa sasa hamna kwibwa.** Tokea (mlango) kutiwa kufungio (hicho) hakuna tena wizi sasa. (2) alama ya muhindi kuzaa (*signs or ripening in maize*): **Mihindi ivyolavya kupa ye njo avyochamia.** Yeye kaanza kuhamia tokea mihindi ilipobainisha uzazi.
- kusa** V (1) pasha moto (*heaten*): **Mwiku usivyokuswa moto miye siugomo.** Uporo usipopashwa moto mimi siuwezi. (2) patisha; tesa (*tease, cause trouble*): **Tangu audiziwe kanamkusa mashaka tu!** Tokea arudishiwe (mke au mtoto n.k.) yumo kumtesa tu!

kusina	kutokuwa na (<i>be without, lack</i>): Kusina njoro vyo unyonge. Ama kutokuwa na fedha ni unyonge.
kutu	choo, kinyesi, mavi (<i>excreta</i>): Mna kutu angie umo. Mwenye choo aingie humo.
kuunga V	kusanya mabiwi (<i>collect garden rubbish or unburnt branches</i>): Tukamaliza kuunga tupande. Tukimaliza kukusanya takataka tupande.
kuwa	radi (<i>lightning</i>): Kugu kuwa. Imeanguka radi.
kuzuga V	simbulia, simanga, nyanyasa (<i>tease, annoy, molest</i>): Uyo nga kukuzugwa hakulimhaili. Huyo kabisa hajali kunyanyaswa.
kwa V	pewa, pata (<i>get, receive</i>): Nkwa vyakulya. Nimepewa chakula. Mkwa. Mmepewa. Hukwa. Hupewa/Hupewi. Wakwa. Wamepewa. Tukwa. Tumepewa. Sikwa. Sipewi. Nkwe. Nipewe. Ukwe. Upewe.
kwambi	shuka ya marekani (<i>a sheet made of Americano</i>): Kavwaa kwambi. Kavaa shuka ya marekani.
kwea V	panda juu, kwea (<i>klimb up</i>): Namchaka mwakwea. Namtaka aliyekwea. Namba haukweleke. Pengine haupandiki.
kwega	mpaka wa konde unaotupiwa magugu (<i>place at the edge of a field where weeds are thrown</i>): Kukutwa kwegani kafu. Kakutikana kafa mpakani mwa konde.
kwego	kamba ya kupandia juu ya mnazi, pingu (<i>rope tied in legs to help climbing the coconut tree</i>): Akana kwego asineyo, ye hana shida ya kukwea. Akiwa na pingu asiwe nayo, yeye hashindwi na kupanda mnazi.
kwela V	1. loa, ingia maji (<i>become wet</i>): Vua inyi ndogo nga nguo maungoni hazilikwela. Mvua imenyeshwa ndogo hata nguo mwilini hazikuloa. 2. kuwa sawasawa (<i>be all right, be in condition</i>): Akili yake hailikwela. Akili yake si sawasawa. Leo silikwela. Leo hali yangu si sawasawa. Leo juu kwele. Leo juu sawasawa (<i>hakuna dalili ya mvua</i>)
kwelesa V	bebesha (<i>carry</i>): Hadumbu ama halikweleswa myongoni. Haridhiki hadi abebeshwe mgongoni.
kweli	sana, zaidi, mno (<i>much, very much</i>): Mwakukaza kweli. Anakupenda sana.
kwera	shuwari, hali ya kutulia, kuwa kimya (<i>calm, silent</i>):
kweta V	sota, kweta (<i>move along on the buttocks by helping with hands</i>): Utimu mwezi kanakweta va. Alisota hapa kwa mwezi mzima.
kwida V	kuwa nyeusi (<i>be black, be dark</i>): Kuno nje kumekwida. Huku nje kumeshakuwa kweusi.

- lacha** V toga, toboa (*pierce, open up*): **Samaki nyimvuu kwa kumlacha.** Samaki nimenvua kwa kumtoga. **Uno msumari wa kulachia nguuwe.** Huu ni msumari wa kutobolea nguruwe. **Nyimlacha akapuluka.** Nimemtoga akatoka.
- laga** V aga (*bid a person farewell*): **Mkauka hamnalaga kwani?** Kwa nini mnapoondoka hamwagi?
- lago** uzi unaotumiwa kutilia alama magogo yanayotaka kupasuliwa (*yarn for helping to put marks on a log to be sawn into boards*):
- lahe** ndugu (hasa mwanaume), mwenza (*brother, friend*): **Lahe njo nkutume.** Ndugu njoo nikutume. **Lahe leo kendaoo.** Ndugu leo anakwenda kuoa.
- lamka** V amka (*wake up, intr.*): **Nlamku nga si kale.** Wala sikuamka muda mrefu.
- lamsa** V amsha (*wake up, tr.*): **Mwamlamsa na amweleke.** Aliyemwamsha ambebe.
- langanza** V tengeneza (*build, repair*): **Mwayona ikalanganzwa nani?** Ni nani aliyeiona ikitengenezwa? **Mba ilanganzeni.** Itengenezeni basi.
- lanuku** V tosheka kula (*eat enough*): **Tangu avyaligwe kalanuku.** Tangu azaliwe nduguye amekuwa mroho, hatosheki kula.
- lapa** V apa, kula amini (*swear*): **Kakazwa n'kulapa yo.** Huyo anapenda kuapa.
- lavya** V toa (*take away*): **Nlaviya ndigi tu.** Nitolee ndogo tu. **Wachayo laviwa njo iyoyo.** Watakayotolewa ndiyo hiyo hiyo.
- lawa** V toka (*leave, set off*): **Hamba walawie kukoko.** Nusura watokee kuko huko. **Lawani sasa vino.** Tokeni sasa hivi.
- lembea** V popoa (*knock down fruit from a tree with a stone, stick etc.*): **Yeye kwa kulembea nga si mtaji.** Ama yeye kwa kupopoa hana shabaha. **Mwalembea kasumku.** Aliyepopoa amekimbia.
- lengua** V kata kwa kumaliza kabisa (*cut totally*): **Asivyoilengua inaja kwibwa yo.** Asipoikata yote ataibiwa hiyo.
- limba** V nasa, bana (*catch, press*): **Hamba afwe kwa kulimba.** Alikaribia kufa kwa kunasa. **Nlimbwa ndi.** Nimebanwa kweli kweli.
- limbua** V nasua (*let free, take away from a strap*): **Mlimbuwe ga.** Hebu mnasue. **Asivyolimbulwa kachakufwa.** Asiponasuliwa atakufa.
- loa** V vua (taz. losa) (*fish, catch fish*): **Mcha kende loa.** Mcha amekwenda kuvua. **Lete mshipi tukalowe.** Lete mshipi tukavue. **Wavuvi wameloa.** Wavuvi wamevua.

- lola V** tazama, angalia (*look at*): **Nyimlole yuvi?** Nimwangalie yupi? **Wavalolo vopya.** Wamepaangalia pote. **Lolani.** Angalieni.
- lolwa V** olewa (*get married*): **Hawanachaka kulolwa.** Hawataki kuolewa. **Nlolwa Michamvi.** Nimeolewa Michamvi.
- longa V** simbulia, sumbua (*tease, cause trouble*): **Akalongwa huvyacha.** Akisimbuliwa hukiacha. **Sishikenamia kuwalonga tu.** Wacha kuwasimbulia tu.
- losa V** vua (taz. **loa**) (*fish, catch fish*): **Nyiloso samaki wawili hamvata mmoja.** Nimevua samaki wawili nikampata mmoja. **Nyimloso samaki kwa muda wa saa tatu.** Nimemvua samaki kwa muda wa masaa matatu.
- luluta V** bubura, burabura, toa vigelegele (*ululate*): **Mwezi uvyokwandama kalulutu Mcha, watu nao wakaluluta.** Mwezi ulipoandama alibubura Mcha, watu nao wakaburubura.
- lya V** la (*eat*): **Lyaga.** Kula. **Mlye mnavyochaka.** Kuleni kama mtakavyo. **Tuli vavava.** Tumekula hapa hapa. **Wali wali.** Wamekula wali. **Kulya kulya ukokulya so kulya kulya, kulya kulya ukokulya kulya njo kulya kulya.** Kule kula ulikokula kule sio kula kule, kula kule ulikokula kule ndiko kula kule.
- machakacha** taka, uchafu (*dirt, waste*): **Machakacha hayajawishwa leo ya kenda.** Taka hazijaondoshwa leo ni ya tisa.
- machawanje** nje-ndani-nje (*inside out*): **Ivwaligwa machawanje kwa shongo.** Imevaliwa nje-ndani-nje kwa haraka.
- machininga** damu za pua (*blood of nose*): **Hanakwiswa n'nachininga.** Heshi kutokuwa na damu puani.
- madalio** (Taz. **dalio**).
- mafuso** mafusho (*something used for fumigation, something to be burnt as a charm*): **Yalya mafuso yaniwangisi kichwa.** Yale mafusho yameniumiza kichwa.
- mahaa** mahali, mahala, pahali, pahala (*place*): **Mahaa vano vevu vetu.** Mahali hapa palikuwa petu. **Wavelekwa mahaa wavochaka.** Wamepelekwa mahali walipopataka.
- mahati** chombo cha kupimia alama ya kukata kwenye ubao (*marking gauge*): **Ilya mahati ayonunua imwagii.** Kile chombo cha kupimia alichokinunua kimempotea.
- mahoka** payo (*nonsense*): **Sishikenamia kunchowelea mahoka vano.** Wacha kunisemea mapayo hapa.

- mahuehue** kutokuwa katika hali ya kawaida, kisiha (*state of not being well*): **Leo nyiwa mahuehue.** Leo hali yangu si ya kawaida. **Sigomo kondeni nyiwa mahuehue.** Siwezi kondeni hali yangu si ya kawaida (kisiha). **Tangu ivyo kawa mahuehue.** Tokea hapo hana siha.
- majipesa** utajiri, milki, fedha (*wealth, richness, money*): **Majipesa ayoja nayo hamba hawa javilya.** Mali aliyokuwa nayo si wa kuwa vile.
- makangaoga** vitisho (*means to frighten, means to make obedient*): **Ama si kwa makangaoga asingekaa.** Lau si kwa vitisho asingalikaa.
- makwe** mastafeli, (taz. **dikwe**).
- malotoloto** madoadoa (*spots*): **Ina malotoloto ja chatu.** Ina madoadoa kama chatu.
- manda** bawaba (*fit, suitable*): **Manda zizolewa hazitosho.** Bawaba zilizoletwa hazitoshi.
- mandaa** kioo cha kujitazamia (*mirror*): **Akajitazama kwenye mandaa.** Akajitazama kwenye kioo.
- mandusi** sanduku la kuhifadhia nafaka, nguo, vikombe nk. (*storage box*): **Kata usitie mandusini.** Tambara usitie sandukuni. **Dokoa mtama umo mandusini.** Dokoa mtama humo ndani ya sanduku.
- mangauno** utaaradhi, majivuno, makuu (*boasting, bragging, self-laudation*): **Nga vano ntulia sina mangauno.** Hata hapa niwekee sina utaaradhi. **Sina mangauno, nga kulugu npakulia.** Sina makuu, hata ugali (wa muhogo) nipakulie.
- mangole** mchezo wa kubirukia, kwenda kwa mikono (kichwa chini, miguu juu) (*walking with hands*): **Njikii mangole, hamba nkodoke.** Nimejidai kubirukia, nusura nivunjike. **Kakobaga mavi kwa mangole.** Amejitapakaza mavi kwa kubirukia.
- mangongo** ulevi (*drunkenness*): **Kafu mangongo.** Amekufa kwa ulevi.
- mani** majani (*grass*): **Mti ukauku mani.** Mti umekauka majani.
- manyaka** kiaga; ahadi, hasa ya zinaa (*promise*): **Watu wano manyakani kwao nyuma ya jengo kubwa.** Watu hawa kiagani kwao nyuma ya jengo kubwa. **Avyokuja manyakani kajitii talabizuna.** Alipokuja kiagani alijitia manukato.
- manyezi** huruma; imani (*pity; faith*): **Hamnachaka kunewa manyezi.** Hamna haja ya kuwa na huruma. **Mna manyezi na auke.** Mwenye huruma aondoke.
- manywanywa** nyuzinyuzi, manyoya (*thread, string, fibre*): **Ndudu kangii mnamo manywanywa.** Mdudu ameingia kwenye nyuzinyuzi (kama za kikoi, msala n.k.). **Kongwa halifyokeka kwa manywanywa.** Kongwa haikufyonzeka kwa manyoya.

- maruirui** kiwi cha macho (*state of being dazed*): **Punde tu nakona maruirui.** Mara tu nikaingiwa na kiwi cha macho.
- mashwashu** makapi (maganda ya mbegu) (*husk of grain*): **Vyakulya vina mashwashu.** Chakula kina makapi. **Kausongo na mashwashu.** Ameusonga na makapi.
- matoro** kudondoa, k.m. karafuu (*harvest by picking one by one*): **Wende matoroni va na mumewe.** Wamekwenda kudondoa karafuu na mumewe.
- maungo** (1) kiwiliwili (*body between the neck and legs*): **Nawangwa nyi maungo.** Kiwiliwili kinaniuma. (2) mwili (*body*): **Kana vidoke maungoni.** Ana vijeraha mwilini.
- mavune** machofu (*tiredness, fatigue*): **Mavune nyinayo, kesho chachoka kwenda kazini.** Machofu niliyonayo, kesho nitachoka kwenda kazini. **Tangu avyovyaa kagunjama tu kwa mavune.** Tokea alipozaa kalala tu kwa machofu.
- mazonge** matatizo (*troubles, difficulties*): **Sijikie mazonge.** Usijidai matatizo.
- mba** hata, basi (*also, even; then*): **Mba nami.** Hata mimi. **Nami mba.** Na mimi pia. **Mba njo.** Njoo basi. **We mba ta.** Wewe siye basi.
- Mbagiambagia** ovyoovyo (*in disorder*): **Halamka vyombo vyopya viwa mbagiambagia.** Nilipoamka vyombo vyote viko ovyoovyo.
- mbebetu** kifuu kichanga (chenye kutafunika) (*small coconut, soft enough for chewing*): **Kakazwa n'mbebetu yo!** Anapenda (kutafuna) vifuu vichanga!
- mbi** ngambi, biladia (*prohibition of not to go out*): **Uchao kuchana mbi.** Kesho kutwa kutakuwa na biladia.
- mbilinganya** hali ya kubabaisha, kujipurukusha (*state of being superficial, inattentive; pretending not to understand*): **Kanajitia mbilinganya asilipe.** Anajitia kwenye hali ya kubabaisha asilipe.
- mboji** unyevu, majimaji (*dampness, moisture*): **Chi ina mboji.** Ardhi ina unyevu.
- mbomba** ajizi, mapuuza n.k. (*slackness, remissness*): **Nyachani miye msina mbomba.** Niacheni mimi nisiyekuwa na ajizi.
- mbubutu** choroko zisizoiva (*green peas not yet ripe*): **Ntafunu mbubutu ngeze jino lipasuku.** Nimetafuna choroko isiyoiwa nikafikiri jino limepasuka.
- mbwanda** nafaka (fiwi, maharagwe n.k.) (*grain*): **Kwetu mbwanda huligwa unju unju.** Maharagwe/Fiwi kwetu huliwa kila asubuhi.
- mbwanga** suruali (*trousers*): **Ilya mbwanga ibweswa.** Ile suruali imepasuliwa.

- mbwe** kokoto (*small stones, gravel*): **Komwe na mbwe zito nini?** Komwe na kokoto ipi nzito?
- Mbwembwenda** -a bure (*for nothing, without payment*): **Wakazwa nyi mbwembwenda wo.** Hao wanapenda kitu cha bure.
- mchoazi mi-** mbaazi zenye rangi za madoadoa (*a variety of beans with spotted colour*): **Ziwa tatu zi mbaazi, mchoazi na mkibe.** Hizi ziko aina tatu, mbaazi, mchoazi na mkibe.
- mchomwe** tundu nyembamba na refu (*a narrow and long hole*): **Kamchochoo mchochweni.** Kamtoa tunduni.
- mchonga mi-** kiatu cha njuti (*shoe of European shape*): **Kaviti vano kanagonga, asadikiwe kavwaa mchonga.** Kapita hapa kwa mikogo, ati asifiwe amevaa njuti.
- mchuno mi-** utelezi (*slipping*): **Kagu kwa mchuno.** Ameanguka kwa kufanya utelezi.
- mdalanga** ngoma ya kupunga shetani (*ritual or drumming for appeasing spirits*): **Tuvyofika na mdalanga una kwinjikwa.** Tulipofika na ngoma ya shetani inaanza.
- mdolongwa mi-** safu, msongo, mstari (*row, line*): **Mdolongwa ujawako nga tugeze hatuvata.** Msongo uliokuwako hatukudhani kwamba tutapata. **Ulya mdolongwa uja tipanyika punde tu.** Ile safu iliparaganyika mara moja tu.
- mdufu** mwoga (*coward*): **Siima mdufu kweli.** Siima ni mwoga kweli. **Mwawa mdufu asitwezeze.** Aliyekuwa mwoga asitufuate.
- mdundo mi-** beni, mbwakachoka (*a kind of beating drums*): **Ama si kwa mdundo nsingekesha.** Lau si kuwako mbwakachoka basi nisingalikesha.
- menyu** halisi, hasa, -a asili (*original, real, indigenous*): **Miye nyiwa Mkae menyu.** Mimi ni Mmakunduchi halisi.
- meze** afadhali, bora, basi (*it is better, it is good*): **Meze usimke.** Bora usimpe. **Meze jaje?** Ni vipi basi?
- mfiniko mi-** chenye kufunikiwa (*that which is stopped up*): **Mfiniko waga.** Chenya kufunikiwa kimepotea.
- mgenda wa-** mtu wa kufuatana; kiongozi (*companion; leader*): **Wakaja chaka mgenda miye nyiwavo.** Watakapohitaji mtu wa kufuatana nao ni mimi hapa.
- miabe** uvaaji wa shuka, kanga au doti ya mabegani, lubega (*wearing a cloth on shoulders*): **Kakazwa n'miabe.** Anapenda kuvaa nguo mabegani.
- migubilo** shughuli, kazi (*work, business*): **Pambana na migubilo njo mnamoligwa mo.** Pambana na kazi nimo mwenye kuliwa.

miye	mimi (<i>I, me</i>): Miye ndavwaa mruju. Mimi nakwenda kuvaa nguo mpya.
miza V	penga (<i>blow the nose</i>): Ukamiza umiya welekee uko. Unapopenga mafua elekea kwa huko.
mkeketa mi-	mkeng'eta, mbebeta (<i>a special kind of firewood used for cooking</i>): Kuni iza mikeketa njo zizomkaza. Kuni za mikeng'eta ndizo azipendazo.
mkibe mi-	mbaazi zenye rangi nyekundu (<i>a variety of bens with red colour</i>):
mkindwi mi-	uporo (<i>food left over from the previous evening</i>): Ulya mkindwi umtende jeleza. Ule uporo umentia kichefuchefu.
mkole mi-	kitanda (<i>bed</i>): Tangu unju nyiwa mkoleni. Tangu asubuhi niko kitandani.
mloaji wa-	mvuvi wa mshipi (<i>person fishing with a line</i>): Mloaji kavata to. Mvuvi amepata sana. Maji ya unju mloaji ukacha tu hwenda na pwani. Maji ya asubuhi mvuvi kukipambazuka tu huenda pwani.
mlomo	mdomo (taz. muomo).
mnanu	kuwana, matata, ngondo (<i>difficulty</i>): Kitututu chakwe kakivata kwa mnanu. Pikipiki yake ameipata kwa ngondo.
mnavu mi-	aina ya mboga (huota kwenye mawe) (<i>a kind of vegetable</i>): Kakaribishwa myuyu kwa mnavu. Kakaribishwa muhogo kwa mboga.
mnazi wa-	mharibifu (<i>spoiler, destroyer</i>): Waoko njo walya wanazi mikwe. Wale ndio waharibifu wa mistafeli.
mosi	(1) moshi (<i>smoke</i>): Vanavo mosi, vawa moto. Penye moshi ndipo penye moto. (2) awali, ya kwanza (<i>first</i>): Waza weye, mosi... Anza wewe, moja...
mpaye mi-	mtarimbo wa kulimia (<i>crowbar</i>): Mpaye uvyokugwa utogo chi. Mtarimbo ulipoanguka umechoma chini.
mpope wa-	aliyepumbaa, mpumbavu; baradhuli (<i>foolish, stupid</i>): Mtazame ga uyo mpope, bangili kanaita bahili. Hebu mtazame huyo mpumbavu, bangili anaita bahili. Usimtume mpope yo haviji kuchowea. Usimtume mpumbavu huyo hajui kusema.
mruju mi-	nguo mpya (<i>new cloth</i>): Kanjii va na mruju. Amenijia hapa na nguo mpya.
msakole mi-	mzomeo, kizomeo (<i>shout of joy</i>): Wapigi msakole livyoudizwa goli. Walizomea liliporejeshwa goli. Tatu avyogwiwa ugoni nyi shemegiye utuni, watu pya wapigi msakole. Tatu alipofumaniwa na shemegi yake mbele za watu, watu wote walizomea.
msamaha	kusita kwa mvua (<i>unreliability of rain</i>): Kukana msamaha njoni. Itakaposita mvua jioni.

- mselego mi-** kitu kichakavu, kiselema (*a wornout thing*): **Kitututu chake kimewa mselego.** Pikipiki yake imechakaa.
- msheza wa-** mcheza (*player, one not taking seriously*): **Wao wacheza tu.** Wao ni wacheza tu.
- msinda mi-** aina ya mdudu (*a kind of insect*): **Vatima hanagoma kwenenda kwa msinda.** Vatima hawezi kwenda kwa mdudu (*miguuni*):
- msondo mi-** ngoma: **Misondo iyoletwa so iyochakwa.** Ngoma zilizoletwa sizo zilizohitajiwa.
- mtale mi-** alama kama ya bakora mwilini au michubuo au athari ya silaha au mikwaruzo n.k. katika kiwiliwili (*trace of a weapon, a stick etc. on the body*): **Koto mitale maungoni kwa fimbo.** Bakora zimemuotea mwilini.
- mtema mi-** mahali wanapoanza kulima sasa (*virgin land taken into cultivation*): **Wambizano wakakutane mitemani kwao.** Wameambizana wakutane kwenye konde zao mpya.
- mtete** mtama (*millet*): **Ukalawa uvunini lete mtete.** Ukienda kwenye kuvuna lete mtama.
- mtobwe mi-** bakora, fimbo, ado (*walking-stick, stick*): **Hendi mpaka ane mtobwe.** Haendi mpaka awe na bakora.
- mtoli mi-** (1) tunda bivu (*ripe fruit*): **Ilya mitoli iyoletwa inalawa Kae.** Yale matunda mabivu yaliyoletwa yanatoka Makunduchi. (2) mpenzi (*lover, the beloved one*): **Dadi kanalinda mtoli.** Dadi anamlinda mpenzi wake.
- mtumba mi-** mzigo, furushi (*load, packet*): **Twaa mtumba.** Chukua mzigo.
- mtunduju** maji ya pwa mbili, yanakupwa asubuhi na jioni (taz. **totwe**), (*water with two tides per day*): **Maji ya totwe hayamwasa mtu kuchimba daa-mchanga.** Maji ya pwa mbili hayamkoseshi mtu (hayamzuilii mtu) kuchimba daa-mchanga.
- muango mi-** mlango (*door*): **Muango ukwezwa juu.** Mlango umepandishwa juu.
- muomo** mdomo (taz. **mlomo**) (*mouth, lips*): **Kanavukutwa nyi muomo.** Anaumwa na mdomo.
- muundi mi-** mguu (*leg*): **Kajiwanga shoka muundini.** Amejipiga shoka kwenye mguu.
- muye** mvuke (*steam*): **Muye umchomo.** Mvuke umemchoma. **Vanalawa muye.** Panatoka mvuke.
- mvisi wa-** mpishi (*cook*): **Hatulija na mvisi.** Hatukuwa na mpishi. **Mvisi kajitii mruju.** Mpishi ameupura.

- mvuli mi-** mwavuli (*umbrella*): **Kusina mvuli shida.** Kutokuwa na mwavuli ni shida. **Wengine mivuli watoo.** Wengine wamekosa miavuli.
- mvulyana wa-** mvulana (*boy*): **Wavulyana waoko walawa chalini nga si kale.** Wavulana wale wametoka jandoni hivi karibuni.
- mvyale wa-** mzalia (*a native of a place*): **Suwe njo wavyale wa vano.** Sisi ndio wazalia wa hapa.
- mvyazi wa-** mzazi (*parent*): **Mvyazi hanalya nyambo.** Mzazi hali pweza.
- mwadu** mradi (*if only, provided that*): **Akaa naye mwadu kawa mkewe yo tu.** Akae naye mradi awe mkewe tu.
- mwaka** hali ya kutosharifika, hali ya kutokuwa na mazoea (*state of not having practice*): **Ivyo mwazo kevu mwaka.** Hapo mwanzoni hakuwa na mazoea.
- mwambata** V shiba (*to get satisfied*): **Halya donya sinamwambata.** Nikila sembe sishibi.
- mwambo** ushirika, chama, umoja (*society, association, club*): **Fatuma kangii mwamboni.** Fatuma amejiunga katika ushirika.
- mwanakele wa-** mtoto (*child*): **Mwadini kaongozana na mwanakele.** Mwadini amefuatana na mtoto. **Waviti va wanakele wafwana kweli.** Hapa wamepita watoto, wamependeza mno.
- mwanapao** bikira (*virgin*): **Juma kamwuo mwanapao.** Juma kamwoa bikira.
- mwangu** embamba (*narrow*): **Iyo mwangu siyebu.** Iliyokuwa nyembamba siitaki. **Ikawa mwangu ichaudizwa.** Ikiwa nyembamba itarudishwa.
- mwanjo (myanjo)** mbano wa samaki (*fish pressure*): **Tuwani kajitogo mwanjo.** Tuwani amejichoma kwa mbano wa samaki.
- mwayu mi-** sehemu yenye kokwa katika boga (*part of the fruit which has the hard kernel*): **Boga lilyovikwa na miayu limtende jeleza.** Boga lililopikwa na kokwa limemtia kichefuchefu.
- mwehu (wehu)** (1) mshongo; mkware (*an erotic, passionate person*): (2) mhuni, mtoro (*vagabond, wastrel, traitor*): **Dadi akawa mwehu kachaudizwa.** Dadi akiwa mhuni atarudishwa.
- mweke** mwaka (*year*): **Mweke ulya halijakwenda matoroni.** Mwaka ule hakupata kwenda karafuuni. **Kaoa tangu mweke jana.** Kaoa tangu mwaka jana.
- mwezio (wezio)** mwenzio (*companion*): **Zamiri kanajitenda awe mwezio kweli.** Dhamiri anajifanya awe mwenzio. **Wezenu hawanalya mwiku.** Wenzenu hawali uporo.

mwida mi-	wimbo (<i>song</i>): Havana mwaijua mida ya chali. Hapana ajuaye nyimbo za jando. Mwida uwagii. Wimbo umewapotea.
mwiku	uporo (<i>food left over from the previous evening</i>): Kali mwiku, kanatavika. Uporo ni mkali, sababu hii anatajika.
mwivu	mke mwenza (<i>co-wife, fellow wife</i>): Yule mwivuwe kajifwii. Yule mke mwenziwe amefariki. Mwana wa mwivu. Mtoto wa mke mwenza.
myongo	mgongo (<i>back</i>): Kazija kana ipu myongoni. Kazija ana jipu mgongoni. Hadumbu ama halikweleswa myongoni. Haridhiki hadi abebeshwe mgongoni.
myono	kukoroma, mkoromo (<i>snore</i>): Hanakwisa kulamswa kwa myono. Kila mara huamshwa kwa kukoroma.
myowa V	nyoa (<i>shave</i>): Kimyozi hajimyoo, akajimyowa hujichinja. Kinyozi hajinyoi, akijinyoa hujirenga. Bwana hausi hajamyolegwa. Bwana arusi hajanyolewa.
myuyu	muhogo usiotiwa nazi bado (<i>cassava without coconut</i>): Nyafu kakazwa nyi myuyu. Nyafu anapenda muhogo usiotiwa nazi.
mzi mi-	uzi (<i>thread</i>): Mzi ungi kojwe. Uzi umeingia tata. Ulya mzi uwotipanywa kumbe wa Silima. Ule uzi uliotapakazwa ni wa Silima.
nabu	suguru (<i>a callosity, place made hard by rubbing or use</i>): Nali koto nabu kwa shughuli. Nali ana masuguru kwa kazi.
nadu V	gata (<i>hesitate</i>): Ukanadu hutende jambo. Ukigatagata hutafanya lolote.
nama V	inama (<i>bend, bend down</i>): Mazi sheti aname njo amchoweze. Mazi mpaka ainame ndio amsemeshe. Uyo mwanama na auke. Huyu aliyenama aondoke.
namana V	elekea, ridhia, fuatanisha (<i>approve, accept, be satisfied; follow, adjust oneself</i>): Ja ichavyo wavyo, ye anamane. Kadiri itakavyokuwa, yeye aridhie. Ama si kunamana namba nsingijua. Lau si kwa kufuatanisha nadhani nisingalijua.
namba	pengine, labda, huenda (<i>perhaps, maybe</i>): Walya watu namba wachaja futuru kuno. Labda wale watu watakuja kufuturu huku.
nanga V	fuja, haribu (<i>destroy, stir up, spoil</i>): Mcha njo mwainanga. Mcha ndiye aliyefuja. Suwe tugeze inangiki. Sisi tumedhani kuwa imeharibika.
nanuhuyu	fulani, nanihuyu (<i>so-and-so</i>): Yulya nanuhuyu ngeze havatambuu. Yule nanihuyu hatapatambua.

- ndi** sana, zaidi; barabara (*much, more, properly*): **Gwia ndi ko.** Kamata barabara huko. **Walimbwa ndio.** Wamezongwa sana.
- ndofwa** piga ndofya, piga kwa kidole (*snap with a finger nail*): **Piga ndofwa usikilize kama embe ivu.** Piga ndofya usikilize kama embe limeiva.
- ndovu** tembo (*elephant*): **Ama si kulya mahaa msingemwona ndovu.** Lau si mahali kule msingepata kumwona tembo.
- ndovuovu** uchafu mwepesi (*light dirt*): **Vino sivyo, meza ijaa ndovuovu.** Si hivi, meza imejaa uchafu.
- ndoza** ajabu, aibu (*wonder, shame*): **Iyo ndoza mwana wa shehe kulya mchana mwezi wa Lamazani.** Hiyo ni aibu mtoto wa sheikh kula mchana mwezi wa Ramadhani. **Siku zino si ndoza mwali kuvyaa.** Siku hizi si aibu kigori kuzaa.
- ndudu** mdudu (*insect*): **Maasa kalavigwa ndudu shikioni.** Maasa ametolewa mdudu sikioni. **Nga ndudu haliulya.** Hata mdudu hakuula.
- ndumo** vijiwe vigumu (*hard seeds like small stones*): **Zino mbaazi au ndomo halinamana.** Hizi mbaazi au vijiwe hazikuiva.
- ndwele** tabia, kilema (*habit, custom*): **Miye ndwele ja iyo sijayona.** Ama tabia kama hiyo mimi sijaiona.
- ng'ang'anaa** V tapakaa (*be spread, infest, be scattered about*): **Akang'ang'anaa kuchanosa naungo mazima.** Akitapakaa umkoshe mwili mzima.
- ng'aza** V tambua, elewa, fahamu (*understand, grasp, know, perceive, comprehend*): **Tazama yalya pya yang'aza.** Yote yale nimeyatambua.
- ng'embe** njuga (*a small bell*): **Mbuzi wa Aviwa kana ng'embe.** Mbuzi wa Aviwa ana njuga. **Akana ng'embe kawa shida kwaga.** Atakapokuwa na njuga ni shida kupotea.
- ng'ong'a** V zunguka, zinga (*go around*): **Msing'ong'e.** Msinizunguke. **Mzoga unang'ong'a zi.** Mzoga unazungukwa na nzi.
- ng'ung'ujika** V nung'unika (*murmur, complain, grumble*): **Kenda akang'ung'ujika tu.** Aenda akinung'unika.
- nga** hata, walau, wala (*even, at least, though, anyhow, at any rate*): **Nga nami sidumbu.** Hata mimi sikubali. **Nga kugwia hebu.** Basi wala kukamata hataki.
- nga** V angalia, tazama (*look at*): **Nga vano.** Angalia hapa.
- ngalio** walio/nyalio (*pieces of stick placed at the bottom of a cooking-pot to prevent the food from burning*): **Asivyo na ngalio kacha tepwejeka.** Asipotiwa nyalio atavurugika.

- nganganga** hata chembe (*not a bit*): **Hakuna nganganga.** Hakuna hata chembe.
- ngavi?** ngapi? (*how many?*): **Mchaka ngavi?** Mnataka ngapi? **Ziwafiki ngavi?** Zimefika ngapi? **Wachatuka vingavi?** Watatupa vingapi?
- ngayo** nyayo (*footprint, track of the foot; sole*): **Sichana kana kidoke ngayoni.** Sichana ana kidonda nyayoni.
- ngogomwa** penye kuchuana miti miwili (*place where two branches or trees rub each other*): **Amri hamba angame ngogomwani.** Amri nusura akwame penye kuchuana miti miwili.
- ngolo** tepetepe, laini (taz. **olo**) (*soft*): **Ino embe si ngolo heya ngoloavu.** Embe hii si laini bali ndio kwanza inanza kulainika. **Mhogo uno mgolo au mgumu?** Muhogo huu laini au mgumu? **Kiya hauvika kangame, hauna ugolo.** Kila nikiupika mgumu, haulainiki.
- ngoloavu** pevu; si mbichi si mbivu (*half ripe, neither raw nor ripe*): **Zikaja ziwa ngoloavu zo.** Zilipokuja zilikuwa ni pevu tu. **Nga ngoloavu hainalika.** Hata pevu namna gani hailiki.
- ngondo** shida (*difficulty*): **Ngondo hii.** Shida hii.
- ngowiko** kingoe (*stick with a bended end for picking fruit*): **Usanguwe kwa ngowiko.** Usichume kwa kingoe.
- ngumbi** mtu wa kazi (*hardworking person*): **Mtu wa ngumbi hashindwa n'chejio.** Mtu aliyezoea kazi hashindwi neno. **Ngumbi na migubilo njo mweziwe.** Kazi na shida ndio mwenzake. **Kafu ngumbi.** Amekufa kwa kazi.
- ngunu** ununu, nunu (*fiber of coconut leaves*): **Ngunu azonunua Ame hazijavatika.** Nunu alizonunua Ame hazijapatikana. **Halichaka kwezekewa ngunu.** Hakutaka kwezekewa nunu. **Mwatiwa ugununi halawa.** Alifungwa ununu hatoki. **Ngunu ngumu.** Nunu ngumu.
- nguuwe** nguruwe (*pig*): **Suku iyo tugwishwa nyi nguuwe.** Siku moja tuliangushwa na nguruwe. **Nguuwe kanasa winani.** Nguruwe amenasa kwenye mtego wa shimo.
- ngwambe** ingawaje, japokuwa, hata kama (*although, even if*): **Ngwambe kachanzidi heya nami nyimpige.** Hata kama atanishinda lakini nami nimempiga. **Ngwambe sina njoro heya nami nyiwe nyende.** Ingawaje sina fedha lakini nami niwe nimekwenda.
- nili** buluu (*blue*): **Nili hailivatika.** Buluu haikupatikana. **Nchaka njete si nili.** Nimetaka chumvi sio buluu.
- ninihii** kitu fulani (*a thing*): **Ninihii yevu vano.** Kitu fulani kilikuwa hapa.

njana	kitoto (<i>small child</i>): Ilya njana ilazwa sipitali. Kile kitoto kimelezwa hospitali. Njana ya nani ii. Hiki ni kitoto cha nani?
njete	chumvi (<i>salt</i>): Asani katumwa nili, si njete. Hassan ametumwa buluu, sio chumvi.
nji	kiambishi cha kuonyesha udogo au uchache (<i>class prefix showing small size or small amount</i>): Njiji. Maji. Njibwe. Jiwe. Njidoo. Doo. Njinyumba. Nyumba.
njibwe	kokoto (<i>small stones, gravel</i>): Kana njibwe za panda. Ana kokoto za kupigia panda.
njii	kutoshughulishwa (<i>not to be made busy</i>): Nasikia njii. Sishughulishwi.
njo	ndio, ndimi, ndiwe, ndiye (<i>I am, you are, he/she/it is etc. in all persons, also in other noun classes</i>): Ja ivyo njo ndivyo? Ni ndivyo hivyo? Heya njo jaje? Lakini ndio vipi?
njoro	fedha (<i>money</i>): Katende kichaa kwa njoro. Amepatwa na wazimu kwa fedha. Zilya njoro zizokwibwa zoneke. Zile fedha zilizoibiwa zimeshaonekana.
no	ama (<i>or</i>): No suwe tunamchowezea nini? Ama sisi, ya nini kumsemesha? No miye, hamba sikaa mahaa vano. Ama mimi, kama kwamba sitakaa kamwe hapa. No uyo, kama kadumbu. Ama huyo, (sijui) kama atakubali. No nyuwe, hamba njo adumbe? Ama nyinyi, ndio mwadhani atakukubalieni?
nongwa	1. hamaki (<i>disagreeableness, spite</i>): Mtu mna nongwa sigomo kukaa naye. Mtu mwenye hamaki siwezi kukaa naye. Nongwa huleta hasara. Hamaki husababisha hasara. 2. inzi mweusi mkubwa (<i>a big black fly</i>): Utati utungwa n'nongwa. Chakula cha mtoto kimetungwa na inzi. Nongwa kakazwa nyi minukoni. Inzi anapenda mwahali mnamonuka.
nyaa V	kojoa (<i>urinate</i>): Acha hajanyaa yo. Huyo Acha hajakojoa.
nyama	mnyama (<i>animal</i>): Nyama uyo kevu ya Achani. Mnyama huyo alikuwa ni wa Achani.
nyambo	pweza (<i>a kind of cuttlefish</i>): Mvyazi hanalya nyambo. Mzazi hali pweza. Nyambo waolagizwa hawalivatika. Pweza walioagizwa hawakupatikana.
nyanyanya	kitu kizuri, tunu (<i>something good, a special present, treasure, curiosity</i>): Leo va tutavata nyanyanya. Hapa leo tutapata tunu. Nyijua mkenda mwenda lya nyanyanya. Najua huko mkienda mtakwenda kula vitu vya tamasha.
nyavua V	chafua, haribu (<i>spoil</i>): Koko kaunyavuunyavuu uwa. Koko akaharibu ua.

- nyavuanyavua** V parapara, lima pasina nidhamu, lima ovyoovyo (*cultivate carelessly*): **Daudi kavanyavuunyavuu akesa akasumka.** Daudi alipalima ovyoovyo kisha akakimbia.
- nyege** pumbao, hamu (*lust, longing, anxiety*): **Kana nyege.** Ana hamu.
- nyi** na (*with, by, through etc.*): **Chungu kikokotwa nyi hunge.** Chungu kimebururwa na mbwa. **Suku iyo tugwishwa nyi nguuwe.** Siku moja tulianguushwa na nguruwe.
- nyiso** nyuso (*face*): **Wakaja vano nyiso ziwa tii.** Walipokuja hapa nyuso zao zilikuwa nyeusi.
- nyinyitika** V ng'ara: metameta (*be bright, gleam, glitter, shine*): **Isivyonyinyitika wachaudizwa nayo.** Isipong'ara watarudishwa nayo.
- nyochoa** V dona, donoa (*peck*): **Hanagoma kunyochoa.** Hawezi kudonoa. **Kidoke kinyocholwa nyi kuku.** Kidonda kimedonolewa na kuku.
- nyofua** V mega, nyofoa (*tear, break*): **Usiinyofue kwa ndole mbili.** Usiimege kwa vidole viwili. **Inyofulwa nyi Hassan.** Imenyofolewa na Hassan.
- nyoko** tusi (*insulting language, words which cause annoyance*): **Nyoko, wenda upesi nkokutuma.** Hebu nenda mara moja nilikokutuma.
- nyokoa** V finya, nyukua (*pinch, nip*): **Avonyokoa vanalawa damu.** Aliponinyukua panatoka damu.
- nyololeka** V nyemelea, kwenda kwa kuvizia (*creep upon, go quietly up to*): **Tumono va akanyololeka.** Tumemwona hapa akinyemelea.
- nyolopa** chui (*leopard*): **Nyolopa kanafugwa.** Chui anafugwa.
- nyongo** safi (*clean, good*): **Mtoli nyongo.** Mbivu safi.
- nyotoka** V ondoka kwa ghafla (*leave suddenly*): **Acha avyonyotoka nga ngeze kanaja kupiga.** Acha alipoondoka kwa ghafla nilidhani anakuja kukupiga.
- nyotoka** V ondoka (*leave*): **Kevu vavava kemenyotoka.** Hapo hapo alipotoka.
- nyuwe** ninyi (*you, pl.*) (taz. **nywinywi**): **Nga nyuwe Wakae mnayadumbia ya?** Hata ninyi Wamakunduchi mwayakubali haya?
- nywa** V nywa (*drink*): **Nyi chai na unju.** Nimekunywa chai mapema asubuhi. **Ama kanywi nda mchongeza.** Iwapo amekunywa nakwenda kumsema. **Wanywi funda moji moji.** Wamekunywa mnywo mmoja mmoja. **Utui unywegwa nyi Abdala.** Rojo imenyewa na Abdala.

- nywa V** nywa (*drink*): **Wenda wakanywa mangongo.** Huenda wakinywa ulevi. **Miye nywi kukoko.** Mimi nimekunywa huko huko. **We kunyiwi ivi?** Wewe umekunywa ipi?
- o osi** o ote (*any, anything*): **Mkwe iwa yo yosi.** Mpewe yo yote. **Na lipasulwe liwa lyo lyosi tu.** Na lipasuliwe lo lote. **Vajengwe vowa vo vosi.** Pajengwe po pote pale. **Sinachaka liwa lyolyosi.** Sitaki lo lote.
- oa V** oa (*marry*): **Miye na Ameir tuoo mahaa vamoja.** Mimi na Ameir tumeoa mahali pamoja. **Uyo, Aviwa hamuoo.** Huyu, hatamwoa Aviwa. (Taz. **loa**).
- oga V** oga (*take a bath, bathe*): **Nyogo ga njo halala.** Nimekoga kwanza ndipo nikalala. **Amri na Dau wogo kukuku.** Amri na Dau wameoga kuku huku. **Bali miye sogo ko.** Lakini mimi sitaoga huko.
- oka V** nyonya (*suck the breast*): **Nyoko ziwa moja na Maasa.** Nimenyonya ziwa moja na Mayasa. **Mcha koko kwetu.** Musa amenyonya kwetu. **Ngwambe hwalikoka wosi.** Hata kama hawakunyonya wote. **Acha na Mcha woko ziwa moja.** Acha na Mcha wamenyonya ziwa moja. **Toko.** Tumenyonya. **Soko.** Sitanyonya. **Simoko.** Sitamnyonya.
- ola V** tazama, angalia (*look at*): **Ola ga vilya.** Hebu tazama vile. **Ola ga doke lichachamku maji kwa kanyakanya yako.** Hebu tazama vile kidonda kinatoka maji kwa harakati zako.
- olo** epesi, laini (*light, soft*): **Mzigo molo.** Mzigo mwepesi. **Kisu cholo.** Kisu chepesi.
- omboa V** tolea maneno, ropoka (*talk without thinking, talk nonsense*): **Watu wengine wakafwiwa huomboa hamba wonewa.** Watu wengine wakifiliwa hutoa maneno kama wameonewa.
- omboka V** toboka, bomoka (*get pierced, collapse*): **Vano mahaa vomboko.** Mahali hapa pametoboka. **Dombo lyomboko.** Kaburi limebomoka. **Doo lyomboko.** Ndoo imetoboka.
- omea V** ongeza (*increase*): **Nyiomea icho chungu changu.** Niongezee (maji) hicho chungu changu.
- onda V** konda (*get meagre, get thin*): **Nyondo ja nani.** Nimekonda kama nani. **Ukona kondo usiuze.** Unapomwona amekonda usistaajabu. **Miye kambini sondo.** Mimi sitakonda kambini. **Namba naye hondo.** Labda naye hakondi.
- ongoa V** onyesha (*show*): **Nyiongoa unayochaka.** Nionyeshe uitakayo. **Nyiwongoo madebe kenda.** Nimewaonyesha mabati tisa. **Kitututu wachoongolwa nga sicho.** Pikipiki waliyoonyeshwa kumbe siyo. **Akavichaka chamuongoa.** Akitaka nitamwonyesha.

- onwa V** onekana (*to be seen, be visible*): **Tonwa tupopo va.** Tumeonekana tumepumbaa hapa. **Nyonwa nyiwa mlanifu.** Nimeonekana mlaifi. **Wonwa watenda vichaa.** Wameonekana wenda wazimu. **Sonwa.** Sionekani.
- ooa V** nyoosha, jikanda (kiwiliwili) (*straighten oneself, stretch oneself*): **Hajooa huvukutwa nyi vano.** Ninapojikanda huumwa hapa. **Mahaa venyuwe vooko.** Mahali penyewe pamenyooka. **Wakaja wezeze njia iyokooka.** Watakapokuja wafuate njia iliyonyooka.
- opya** ote (*all*): **Kulya mahaa kujengwa kopya.** Kule mahali kumejengwa kote. **Dau kaili yopya.** Daudi kaila yote. **Vasitandikwe vopya vo.** Hapo pasitandikwe pote.
- Tuchowezwa topya.** Tumesemeshwa sote.
- Pyapyapya.** Hapakusalimu kitu.
- osa V** kosha (*clean dishes*): **Nda zosa zopya.** Nakwenda kuziosha zote. **Chose sasa vino.** Kioshe sasa hivi. **Yoswe yo inyinyitike.** Ikoshwe hadi ing'are.
- otoa V** limbuka, kupea na kuanza kuiva (*do stg for the first time, start to do stg, start to get ripe*): **Maasa kemena akaotoa michowazi yakwe.** Mayasa yumo kulimbuka mbaazi zake. **Zilya chooza zimena zikaotoa sasa.** Zile embe zimeshaanza kupea na kuiva. **Tangu juzi wenda wakaotoa.** Tangu juzi wanakwenda wakitafuta cha kulika.
- paa V** chimba, vuna (k.v. njugu, viazi, mbatata n.k.) (*dig, harvest*): **Kende paa vitumbounga ivo vevi.** Amekwenda kuchimba viazi hapo karibu tu.
- pache ma-** buyu changa (*small baobab tree*): **Maziwa yakwe yawa ja mapoche.** Maziwa yake kama mabuyu machanga.
- pachi** tatizo, mzozo (*problem, difficulty*): **Mwenyekiti kemeyatia pachi.** Mwenyekiti ameshafanya mzozo.
- pajikwa** tundu, ufa, uwazi (*hole, crack, split*): **Pajikwa ino yi yevu na nyuki.** Uwazi huu ulikuwa na nyuki. **Yulya paa kakutwa pajikwani.** Yule paa amekutikana kwenye tundu.
- pamboni** mbaroni, kizuizini (*in jail*): **Kemewa pamboni.** Ametiwa mbaroni.
- pandua V** kwanyua, pajua (*tear down, strip off*): **Simai hamba agwe kwa kupandua mipapai.** Simai nusura aanguke kwa kukwanyua mipapai.
- panga** 1. kisima (*well*): **Nyafu kemeudi pangani.** Nyafu amerudi kisimani. **Ilya panga itutu susu zino.** Kile kisima kimekauka siku hizi. 2. tenga (*separate*): **Chapanga sitwale.** Kilichotengwa usichukue. **Pesa zino ntuu panga hanunue cha pwa kesho.** Pesa hizi nimezitenga nikanunulie samaki kesho.
- pangaa ma-** kifuu (*empty shell*): **Kamkwakuu pangaa.** Kamparuza kifuu.

pangu ma-	nongwa, hasira (<i>hatred, a secret grudge</i>): Nyamcha na Fatima mna pangu to yuvi? Mwanamusa na Fatuma ni yupi mwenye hasira zaidi? Mna pangu na auke. Mwenye nongwa bora aondoke.
papua	liopasuliwapasuliwa, liochanwa (<i>which has been split</i>): Kakate papua tusuke viungo. Kakate papua tusuke viungo.
papua V	pasua, chana (<i>split</i>): Kuti kalipapuu pya. Kuti kalipasuasua lote. Kitambaa kipapuku tangu kwao. Kitambaa kimechanika tokea kwao.
pembeuka V	zunguka, pita kwa kujitenga (<i>go around, go by avoiding stg</i>): Usivyoipembeuka ichakukwakuwa yo. Usipoizungukia itakururu hiyo.
peta V	kufa (<i>die</i>): Kama kukoswa, upete. Kama umehamaki, kufa.
pindi	wakati (<i>time</i>): Ja pindi zino ukenda humkutu. Kwa saa kama hizi ukienda humkutu. Heya kwa pindize. Bali kwa nyakati zake.
pipitika V	wayawaya, hangaika, bugabuga (<i>sway to and fro, stagger, totter</i>): Ndugu uyo huchaka nsimone akapipitika. Kidugu hicho sipendi kukiona kinapowayawaya.
pisau	rai, mbinu, ujanja (<i>opinion, view, way of thinking</i>): Kwa pisau hunyigomo. Kwa mbinu huniwezi.
pogo	(1) pindi (<i>bend</i>): Ikatenda pogo ichakwagisa. Ikipinda itakupoteza. (2) kutokunyooka, tao (<i>kink, tangle</i>): Kamba hailinyooka, itende pogo. Kamba haikunyooka, ina tao.
poka	a kwanza (<i>first</i>): Kwa usheza uno poka awe Nali. Mchezo huu aanze Naila.
pondo ma-	shimo (<i>hole</i>): Kitanda chakwe kina pondo. Kitanda chake kina shimo.
popa V	pumbaa (<i>become foolish, become stupid</i>): Sishikenamia kumpopesa. Wacha kunipumbaza.
popota	(1) lemaa kwa maradhi (<i>become lame because of illness</i>): Kana dumbulye kapopotoko. Anaye ndugu yake amelemaa kwa maradhi. (2) pumbavu (<i>mad</i>): Nga naye kawa popota hasa. Hadi yeye naye akawa mpumbavu hasa.
poshoa V	pasua (<i>split stg which is ripe</i>): Simai njo mwaliposhoa lilya fenesi. Aliyelipasua lile fenesi ni Simai.
pota V	bwata (<i>fell down by hitting, e.g. fruit</i>): Pota dafu tulye. Bwata dafu tule.
puluka V	toka (<i>go away</i>): Nyimlacha akapuluka. Nimemtoga akatoka.
punde	ghafla, mara (<i>suddenly, at once</i>): Fatuma ufisi wakwe uwa punde yo tu. Upishi wa Fatuma ni wa mara moja tu. Kaja va punde tu. Alikuwa hapa ghafla tu.

- pwago** usichana, ukware (*sexual passion*): **Wacha pwago lyako wachakuharibu wezio.** Acha usichana wako watakuharibu wenzako. **Pwago lyako lyo lichakuharibia maisha.** Ukware wako huo utakuharibia maisha.
- pwasha V** pita ovyo, elemea (*pass by aimlessly, spread out*): **Tuono walya wanapwasha tu.** Tuliwaona wale wakipita tu humo. **Mchajikwangua kwa kupwasha mo.** Mtajiparura kwa kupita ovyo tu.
- pwechekaV** pweteka, kukaa bila ya kujali unadhafa wa nguo (*throw oneself down in a sitting position*): **Kajaa umbi singoni mpaka matakoni kwa kupwecheka.** Amejaa udongo shingoni na matakoni kwa kukaa chini.
- pwemka V** pumzika (*rest*): **Kupwemka kwa Tuwani hamba mgonjwa.** Kupumzika kwa Tuwani ni kama kwamba mgonjwa.
- pweta V** bwata (*hit, beat*): **Suleimani hamba aipwete ilya njana.** Suleimani nusura akibwate kile kitoto.
- pweteka V** kaa, kutokuwa na kazi (*be without work, be idle*): **Juma kapweteka upenuni.** Juma kakaa barazani.
- pwi** tele, pomoni (*in great quantity, full*): **Vuai kilezi kimjaa wi myongoni.** Vuai zimemjaa harara tele mgongoni.
- pya** ote (*all*): **Nkwa yopya.** Nimepewa yote. **Wajenendee wopya.** Wamekwenda zao wote.
- saa V** baki, salia (*remain, be left over*): **Ichayosaa ntuliwe.** Itakayosalia niwekewe. **Waosaa wakwe wopya.** Waliobakia wapewe wote.
- sabehe V** fungua kinywa (*have breakfast*): **Akasabehe mkindwi husopotolwa n'tumbo.** Akifungua kinywa kwa uporo tumbo humsokota.
- sadikia V** sifia (*praise*): **Ivyo hasa mna kusadikia nani?** Ni nani hasa anayekusifia? **Kaviti vano kanagonga asadikiwe kana mchonga.** Kapita hapa akigonga ili asifiwe kavaa njuti.
- sama V** kwama rohoni (*get stuck in throat*): **Jina kasamwa nyi tinyango.** Jina amekwamwa na kinofu cha nyama.
- sana** mtindo, tabia, desturi (*habit, way of doing*): **Ja iyo njo sana gani?** Kama hiyo ndiyo tabia gani? **Anavyo sana mbaya yo.** Ana desturi mbaya huyo.
- se** tia fora, zidi mno (*increase excessively*): **Ye nga uziwi wakwe usii.** Ama ye ye utundu wake umezidi mno.
- segeneo** alama ya kuwekewa kitu kizito, bonyea (*mark left by pressing something*): **Segeneo lino mwaja kaa nani va?** Mbonyeo huu ni nani aliyekaa hapa?

seketa V	finya, ponda (<i>press, smash</i>): Kiya anayenkuta kanamseketa. Kila amkutaye anamfinya.
senti	sinia (<i>tray</i>): Senti iyoko yevu yakwe. Sinia iliyoko ilikuwa yake.
seta V	ponda (kwa magurudumu au kwa kulaliwa na kitu) (<i>smash, crush</i>): Mkeni ilya ndizi iyosetwa. Mpeni ile ndizi iliyopondwa.
shaki V	kasirika, hamaki (<i>get angry, lose temper</i>): Musa akanashaki nga kulya hakwebu. Musa akihamaki hata kula hataki. Mnashaki na auke. Aliyekasirika na aondoke.
shebwa ma-	tunda lililoiva sana (<i>fruit which is over-ripe</i>): Sinachaka mshebwa wa papai. Sitaki papai lililoiva sana. Mishebwa ya mapapai hutumika kwa kuvika ulevi. Mapapai yaliyoiva sana hutumika kwa kupikia ulevi.
shegele ma-	vazi la kiunoni lililotengenezwa kwa kindu (<i>loin cloth made of palm leaves</i>):
sheshele	kizinga, kuzingia (<i>going around</i>): Ama nyevu weka ngona kwaga kwa sheshele. Lau ningalikuwa peke yangu, ningalikwisha kupotea kwa kizinga.
sheti	lazima, sharti (<i>necessity, obligation</i>): Mchaka kulya sheti anawe. Alaye ni lazima anawe.
shikenamia V	pendelea (<i>like to do stg</i>): Sishikenamia kulya vivyo tu. Usipendeleee kula ovyo tu.
shikio ma-	sikio (<i>ear</i>): Mazi kana ipu shikioni. Mazi ana jipu kwenye sikio. Shikio lya kufwa halina dawa. Sikio la kufa halisikii dawa.
shinda	isiyojaa (<i>which is not full</i>): Doo lilyo shinda njo lyangu. Ndoo isiyojaa ndio yangu.
shisha	raha (<i>pawn, pledge</i>): Ilya mbwanga yende shishwa. Ile suruali imepelekwa rahani.
shisha V	weka rahani (<i>put in pawn, put in pledge</i>): Ilya minazi ya Daudi ishishwa. Ile minazi ya Daudi imewekwa rahani.
shoba V	kula tunda bivu (<i>eat ripe fruit</i>): Lilya vwende mwalishoba Mazi. Aliyelila lile papai ni Mazi.
shololeka V	kwenda kwa tumbo (kama nyoka, chatu n.k.) (<i>crawl, creep</i>): Kakutwa kemena akashololeka. Amekutikana anakwenda zake.
shombwa	mbegu ya muwa (<i>seed of sugar-cane</i>): Kwa kusiwa mtamu ajua shombwa. Kwa kutokuwa mtamu kumbe ni begu la muwa.
shomoo	uchomoaji (<i>countrywide rain ritual</i>): Shomoo halilitendeka. Uchomoaji haukufanyika.

- shongo** haraka, papara (*haste*): **Nali kataka kwa shongo.** Nali ameungua kwa papara. **Hamba siliya na shongo.** Kama kwamba sikuwa na haraka.
- shoshovea** V papia, gugumiza (*gulp, gulp down, swallow with a gurgling sound*): **Kiya akashosho humsama.** Kila anapogugumiza humpiga fundo rohani.
- shubuku** jiti lisilokuwa na kilele, shina (*topless, large tree*): **Shubuku ilyoko lina nyoka.** Jiti lile lina nyoka. **Lino shubuku halijasilika.** Hili shina halijafukilika.
- shuka** V teremka (*go down, come down, descend*): **Uyo mwashuka yo njo mwakwea.** Huyu aliyeteremka ndiye aliyepanda.
- shuku** V hitaji (*need*): **Niafu akaja nshuku nyiwa vano.** Niafu atakapohitaji nipo hapa. **Kuno nje kuwa watu wanakushuku.** Huku nje kuna watu wanakuhitaji.
- shuna** V fyonya (*make chirping sound with lips*): **Ambiwe yo, asishikenamia kushuna ovyo.** Akazwe huyo aache kufyonya ovyo.
- shunga** V chungu (*guard*): **Mbuzi aoja akashunga Fatuma pya wozwa.** Mbuzi aliyekuwa akichunga Fatuma wameuzwa wote. **Walya ng'ombe waonunulwa Michamvi wende shungwa Kae.** Wale ng'ombe walionunuliwa Michamvi wamekwenda kuchungwa Makunduchi.
- shunganya** V fanya haraka, harakia (*hasten, do quickly*): **Wasivyoshunganya hawachenda vata.** Wasipoharakia hawatapata. **Hamba agwe kwa kushunganyizwa.** Nusura aanguke kwa kuharakishwa.
- shusha** V teremsha (*let down, take down*): **Asivyoshushwa kanaja kugwa.** Asipoteremshwa ataanguka.
- shushu ma-** kumbi (*fibrous husk, e.g. of coconut*): **Fatuma kachunu mashushu mengi kweli.** Fatuma amechuna makumbi mengi mno. **Ikosewa ipu na shushu njo inavyonyinyitika.** Inapooshewa kumbi na jivu ndipo inapometa.
- shwalalika** V endea (*go to*): **Kashwalalikii wapi?** Kaendea wapi?
- shwatua** V piga, chapuza (*beat, hit*): **Kushwatulwa ja kulya pya, nga chozi halilimlawa.** Kuchapuzwa kote kule, hata chozi halikumtoka. **Twibi tukashwatulwa.** Tumeiba tukapigwa.
- sia** V fukia (*fill in, cover in*): **Nyevu hasia yulya kitu mwa setwa.** Nilikuwa nikimfukia yule paka aliyepondwa. **Ulya upwatara haulisiwa.** Ule uharo haukufikiwa. **Asiya njo mwamsia yulya nyama.** Asiya ndiye aliyemfukia yule mnyama.
- siasia** kwa uchache (*a little, not much*): **Vibaki visiasia.** Vimebakia kwa uchache.
- simbika** V shimbika, tia chambo kwenye ndoana (*put a bait in a hook*):

sime ma-	jisu kubwa (<i>big knife</i>): Kapigwa sime myongoni akafwa. Kachinjwa mgongoni akafa.
sindia V	shindilia (<i>press down</i>): Vuai hanagoma kusindia. Vuai hawezi kushindilia. Ama si kwa kusindiliwa haungii wopya. Lau usiposhindiliwa wote hautaingia.
sindua V	gandua kitu kinuni (<i>carve off the stuff stuck in the mortar</i>): Mama kanasindua muhogo kinuni. Mama anagandua muhogo kwenye kinu.
singilili ma-	moyo wa mgomba (<i>kernel of the banana stem</i>): Ama si singilili nga zisingekwiva. Lau si kwa kutiwa moyo wa mgomba wala zisingaliiva.
singo	shingo (<i>neck</i>): Acha kanaumwa n'singo. Acha anaumwa na shingo. Kataa mizizi ya singo. Mishipa ya shingo imemkazana.
sizia V	sinzia (<i>doze, be drowsy</i>): Hassan na Abdala hawanachoka kusizia. Hassan na Abdala hawaishi kuzinzia.
so	sio, sivyo (<i>not, not so</i>): Heya so yuno. Lakini siye huyu.
solasola V	jitayarisha (<i>prepare oneself</i>): Avyokwendewa kakutwa kanajisolasola. Alipoendewa kakutikana anajitayarisha.
sondo mi-	ngoma kubwa (<i>big drum</i>): Lilya sondo limwondo Ameir. Lile goma kubwa limemponda Ameir.
sondokea V	vuruga (<i>mix, spoil</i>): Mwavasondogea na avalanganze. Aliyepavuruga basi apatengeneze.
sonondo ma-	kisu chenye mpini mnene (<i>knife with a thick handle</i>): Kajichinji nyi sonondo. Akajiumiza kwa kisu chenye mpimi mnene.
sopo	kata ya msalani (<i>scoop for pouring water in a toilet</i>): Ilya sopo niyokulizwa ibwa. Ile kata niliyouziwa imeibiwa.
sopotoa V	nyonga, bena (<i>strangle, choke</i>): Ameir mwamsopotoa halimtambua. Ameir aliyembena hakumjua.
soto	(1) kushoto (<i>left</i>): Asia njo uyoko mwawa ubavu wa soto. Asia ndiye yule upande wa kushoto. (2) kinyume (<i>opposite</i>): Dau kakazwa n'kuchowelea soto. Dau anapenda kunisemeza kinyume. (3) upande (<i>side</i>): Inyimii soto. Imenikalia upande.
staka	viatu vya makubadhi (<i>leather sandals with ornamentation</i>): Wari wa kale uwevu wakaviswa staka. Wari wa kale walikuwa wakivishwa viatu vya makubadhi.
subihi	chakula cha mchana (<i>lunch</i>): Leo subihi va kilugu. Hapa leo chakula cha mchana ni ugali wa muhogo.

sumka V	kimbia (<i>run</i>): Vilya Sichana akasumka ajua kanakoneka. Wakati Sichana akikimbia kumbe aonekana.
sumsa V	kimbiza (<i>make run, chase</i>): Mgogwa, mwevu mkachaka mumsumse. Mmehainikana, mlikuwa mkitaka kumkimbiza.
susutika V	pepesuka (<i>shake, totter</i>): Akawa changongo nga hanasusutika. Anapokuwa ulevini wala hapepesuki.
susuza V	bembeleza (<i>coax very much, soothe, quieten</i>): Maasa kawa imo kati, kanasusuza mwana. Maasa yumo humo ndani, anambembeleza mtoto.
suta V	sukuma (<i>push</i>): Uyo nga asivyosutwa yo, kanasusutika yeye yo tu. Huyo bila ya kusukumwa, yeye hupepesuka peke yake tu.
suwe	sisi (<i>we, pers. pron.</i>) (taz. swiswi): Ngwambe atwangase, heya suwe hatuuku. Hata kama akitufukuza, lakini sisi hatuondoki. Suwe mba ta. Sio sisi asilani.
swiswi	sisi (<i>we, pers. pron.</i>) (taz. suwe): Swiswi tu wavyazi. Sisi tu wazazi. Ah, maarifa tunayo swiswi. Ah, sisi tunayo maarifa.
ta	la, siyo, hata (<i>no</i>): Ta halijawavo. La hakuwepo. Ja ivyo ta. Si kama hivyo.
ta	nta (<i>wax</i>): Asali haililika kwa ta. Asali haikulika kwa nta.
ta V	taga (<i>lay eggs</i>): Kiya akata, mayai yanawishwa. Kila akitaga, mayai huondoshwa.
taa V	kaza (<i>tighten, press</i>): Ee, mbona kutaa mizizi ja vino? Kwa nini mishipa imekukaza kama hivi?
taatasi	karatasi (<i>paper</i>): Taatasi niyokukwa ndigi tu. Karatasi niliyopewa ni ndogo tu.
tahuna V	tafuna (<i>chew, taste</i>): Msivyoitahuna hamuitambuu utamu wakwe. Msipoitafuna hamtaijua utamu wake. Mwatahunwa vo Siima. Hapo aliyetafunwa ni Siima. Basi avyofika tu baada ilya wakenda kaitahuna ilya busitani. Basi alipofika tu baada yake walikwenda kuitafuta ile bustani.
taka V	ungua (<i>get burned</i>): Twetu takamwongoa tumotaka. Tulikuwa tukimwonyesha tulimoungua. Ukajataka miye simo. Ukiungua ni shauri lako. Muye unatasa. Mvuke unaanguza.
takata V	safika (<i>become clean</i>): Ikatakata hunyinyitika. Inaposafika hung'ara. Suku zino hayebu kwa kusitakata. Siku hizi haitaki kwani haisafiki.
talabe	mlango usiokuwa na dume (bao la kati) (<i>door without the middle board</i>):
tale	(1) mpya (<i>new</i>): Kavwaa tale. Kavaa mpya. (2) dafu changa (<i>small coconut</i>):

tamba V	tembea (<i>walk</i>): Mnatamba na jua. Mnatembea juani.
tambi ma-	tawi (<i>branch</i>): Tambi ilyoko, lyangama kogomwani. Tawi lile limekwama kwende mchuano wa matawi. Tambi lilyovyaa to likwajuku. Tawi lililozaa sana limepanyuka.
tambo	(1) tanzi: Lilya tambo hamba limkwepue. Lile tanzi nusura limnase. (2) fumbo (<i>anything puzzling, mysterious, hidden</i>): Tambo ja iyo usintendee tena. Usinifanyie tena fumbo kama hilo. (3) hekima (<i>wisdom</i>): Tambo nyiyomka njo ivyomvusa. Hekima niliyompa ndiyo iliyomvusha.
tande	siokuwa na dhamana, ovyo (<i>not in good condition</i>): Migombe ikutwa iwa tande. Ng'ombe wamekutikana wako ovyo tu.
tandia V	zingia (<i>go round, surround</i>): Nga ajavyo tandiwa, kawa shida tu kukutika. Hata akizingiwa vipi ni shida tu kumpata.
tandiko	godoro (<i>mattress</i>): Tandiko lya Siima livatiki kwa mnanu. Godoro la Siima limepatikana kwa ngondo. So tandiko lilyojawa vano. Silo godoro lililokuwapo hapa.
tatua V	(1) chana, pasua (<i>split, tear</i>): Mchaitatua kanaja ilipa yo. Atakayeipasua hiyo atailipa. (2) jifunza kutembea (<i>learn to walk</i>): Ilya njana imena ikatatua. Kile kitoto kinatembea.
taza V	popoa (<i>knock down fruit from a tree</i>): Waoja wakataza Siima na Fatuma. Waliokuwa wakipopoa ni Siima na Fatuma.
tazua V	bomoa, ondosha (<i>break, destroy</i>): Tukavita wanatuzua paa. Tulipopita wanamwaga paa. Mwavatazua na avalanganze. Aliyepabomoa apatengeneze.
tazutazu	vurugu (<i>disorder</i>): Twevu tukona tazutazu ajua nyumba inawaka. Tulipoona vurugu kumbe nyumba ilikuwa ikiwaka.
tehemu V	shangaa (<i>be astonished</i>): Leo tangu unju katehemu. Leo tangu asubuhi yu katika kushangaa.
tembo	uke, mbeleni (<i>female sexual organs</i>): Asia kevu na ipu temboni. Asia alikuwa na jipu mbeleni.
temua V	bagua, gawanya (<i>select, distribute</i>): Kikatemuliwa kwa mkono kichachina. Kikibaguliwa kwa mkono kitaharibika.
tena V	tahiri (<i>circumcise</i>): Hatenwa nyiwa mkubwa. Nimetahiriwa ukubwani.
tenda V	(1) fanya (<i>do, make</i>): Tuwani njo mchaja tenda. Tuwani ndiye atakayefanya. Wano aotutendea wevu mdefu kweli. Hadithi aliyotufanyia ilikuwa ni ndefu sana. (2) zaa (<i>give birth, bring fruit</i>): Ulya mchooza haulitenda mweke uno. Ule mwembe haukuzaa safari hii.

- tendeka V** fanyika, kutoka hali fulani kuingia hali nyingine (*be done, be possible to do, become stg*): **Siku zino kutendeke mchafu.** Siku hizi umefanyika mchafu. **Embe itendeke mbivu.** Embe imefanyika mbivu.
- tene** uume uliotahiriwa, dhakari (*that which is circumcised*): **Kana kidoke teneni.** Ana kijeraha kwenye dhakari.
- tenga** susu (*a hanging shelf, a net, a hammock*): **Suleimani kagu na tenga.** Suleimani ameanguka na susu.
- tepwejeka V** vurugika, lainika, legea (*be mixed, become soft, become loose*): **Maungo yamtepwejeke.** Mwili umemlegea.
- teta V** nong'ona (*whisper, speak under one's breath*): **Walya waoja wakateta valya wameuka.** Wale waliokuwa wakinong'ona wameondoka pale. **Hushikenamia kumteta tu mwezao.** Wanashiriki mno kumsema mwenzao.
- tete** kete, kaure (*cowrie shell*): **Hukusanya tete akoza.** Hukusanya kete akauza.
- tetea V** kutokuwa na vishindo; kutulia (*be calm, be peaceful*): **Kiyamboni kutetee.** Mtaani kumetulia.
- tezi** uvimbe, tenzi (*swelling*): **Ilya tezi ya Kazija haijavumbujuka.** Ule uvimbe wa Kazija haujarudia bado.
- ti** kidogo, kihaba (*a little*): **Nchaka maji kanletee ti.** Nimetaka maji ameniletea kidogo. **Ijavyowa ti, heya nvivata.** Hata kama ni kihaba lakini nimekipata (*chakula*): **Vijiji ti katani.** Maji kidogo sana katani.
- tiagatiaga V** tapakaa (*be spread out*): **Ifiki jua kuchwa vyombo viwa tiagatiaga.** Mpaka hivi jua linatua bado vyombo vimetapakaa.
- tigutigu** (1) kikirikikiri; upepo mkali (*struggling, pushing; strong wind*): **Leo kutwa kuna tigutigu.** Leo siku nzima kuna upepo mkali.
(2) kishindo, kikirikikiri (*shock, blow, outburst*): **Tigutigu iyojawa vano hamba hapono mtu.** Vishindo vilivyokuwapo hapa kama kwamba havuki mtu.
- tii** kiza cha weusi (*darkness*): **Wono tii, ajua mwezi upatwa.** Walijionea kiza tu, kumbe mwezi umepatwa.
- tikini V** kolea, fika kiwango (*be properly seasoned, have a flavour*): **Uvukuto wa mikwaju umtikini.** Uchungu wa bakora umemkolea.
- timka** kwenda kwa kasi (*go fast*): **Mwivi katimku avyosikia chakalachakala.** Mwizi alikwenda mbio kwa kasi aliposikia mchakacho. **Pele avyovata mpila katimku nao akatia golini.** Pele alipoupata mpira alikwenda mbio kwa kasi akatia golini. **Nyivyokona vua hamba ichakunya nlitimua mwendo,**

- hailinyikuta.** Nilipoona mvua kama itanyesha nilikwenda mwendo wa kasi, haikunipata.
- tindia V** zunguka kwa kasi (*turn around quickly*): **Kiya ikatindizwa hailija ikatendeka.** Kila ikizungushwa haikuwa ikitendeka.
- tinyango** kinofu (*a scrap of meat*): **Ilya tinyango ayojakukwa ajua.** Kile kinofu alichopewa kumbe kimeharibiwa (*na wachawi*).
- tipa V** teka, dokoa (*catch, break off a little portion*): **Ama si kutipa mwenyuwe, valya Muhidini asingevata kitu.** Lau si kwa kudokoa mwenyewe, asingalipata cho chote Muhidini.
- tipanya V** tawanya (*distribute*): **Hamba wavatipanye.** Walikurubia kupatawanya.
- tipuza V** furusha, tawanya, fukuza (*distribute, drive away*): **Mbuzi wa Daudi wametipuzwa kondeni.** Mbuzi wa Daudi wameshafurushwa mle kondeni.
- tiribuka V** korogeka (*be mixed*): **Yakaja tiribuka hayachanyweka yo.** Hayo yatakapokorogeka hayatanyweka.
- tiriga V** piga mbio (*go fast*): **Muwambie wo, wasivyotiriga hawachawakuta.** Waamieni hao, wasipopiga mbio hawatawakuta.
- tirigivyogo** kuwa bila ya mpango; kuwa katika hali ya kuparaganyika (*be without order, without plan*): **Tuvyongia kati maguo yawa tirigivyogo.** Tulipoingia chumbani nguo zimeparaganyika.
- titivuu** (1) kikirikikiri (*struggling, pushing, wrestling*): **Sililala kwa titivuu na mke.** Sikulala na mke kwa kikirikikiri.
- (2) vurugu, msongano, ugomvi, muwano (*being pressed together, quarrel, confusion, disorder*): **Ama si kimwene, vange na titivuu kuu kweli.** Alau si askari pangalikuwa na msongano mkuu kwelikweli.
- to** sana, kikweli, zaidi (*much, very much, really*): **Nkazwa to.** Nimependa sana. **Mgwie to yo asije konyoa.** Mshike kikweli asije akaponyoka.
- toa V** kosa (*be lacking, be without*): **Miye njo ntoo vyo.** Ndio nimekosa hivyo. **Mwatoa ja miye nani vo?** Ni nani aliyekosa kama mimi? **Wachaotoa na wanyezeze.** Watakaokosa wanifuate.
- tofyoka V** haribika (hasa kwa kuanguka), vurugika (*get spoiled, get mixed*): **Embe itofyoko.** Embe limevurugika.
- toga V** toboa, choma (*pierce, bore a hole*): **Mkaja jitoga miye simo.** Mtakapojichoma shauri lenu. **Sidombe kutogwa nyi katwe.** Usijiombezee kuchomwa na nyenga.

togoa V	pata chungu, pata maumivu (<i>get pains</i>): Kambiwa kasidi avate atogoe. Ameambiwa makusudi ili apate chungu.
togoo	kubashashika, kuzuzuka (<i>being puzzled, fooled, be at a loss</i>): Togoo zako zichakulea mo. Kubashashika kwako kutakulea humo.
toji ma-	tone (<i>tear, drop</i>): Nga toji hailimkuta. Hata tone halikumpata.
tojo-	patasi (<i>chisel</i>): Mchozi keibiwa tojo yakwe. Mchozi akaibiwa patasi yake.
tokomea V	toweka (<i>vanish, disappear</i>): Angasiwe asijatokomea. Afukuziwe kabla hajatoweka. Waotokomea wawapwe. Waliotoweka wasakwe.
tona	kiazi kikuu (<i>large potato</i>): Tona zizo tengani kesho zenda Michamvi. Viazi vikuu vilivyomo katika susu vipelekwe Michamvi kesho.
tondooza	nzigunzigu; kipepeo (<i>butterfly</i>): Nyumba ya tondooza iwa mwangu tu. Nyumba ya nzigunzigu ni nyembamba. Tondooza kanavukuta kweli. Nzigunzigu anauma sana.
tongea V	sababisha (<i>cause, give rise to</i>): Musa njo mwamtongea. Ni Musa ndiye aliyemsababisha.
tongoa V	sema, ongea (<i>say, chat</i>): Waoja wakatongoa wameuka va. Waliokuwa wakisema hapa wameshaondoka.
tosa V	tomasa (<i>press stg gently, e.g. a ripe fruit</i>): Kuja juu tu, nakona natoswa. Kuzindikana tu, najiona natomaswa. Hainachaka kudoswa. Haihusu kutomaswa. (2) rovyo: Asha kenemtosa mweziwe. Acha ameshamrovyo mwenziwe.
tota V	roa (<i>pata maji</i>): Yulya mwatota kemena akatetema. Yule aliyeroa aanza kutetemeka. Utoto. Umeroa. Mtoto na ivyo kwani? Mbona mmeroa namna hiyo? Asani na Amdala watoto. Asani na Amdala wameroa. Vino vimamo pya vitoto. Hivi vyombo vimeroa vyote.
totonga V	eleza (<i>explain</i>): Nlitotonga hata. Nilieleza kikweli.
totwe	maji yanayomfika mtu kiunoni (baharini) (<i>water reaching to the waist</i>): Maji ya totwe hayamwasa mtu kuchimba daa-mchanga. Maji ya pwa mbili hayamzuilii mtu kuchimba daa-mchanga. (Taz. mtunduju).
tovyoo	funza anayeishi mwenye miti iliyooza (<i>a maggot or worm living in rotten trees</i>): Kuku mwalya tovyoo kemejifwia. Kuku aliyekula funza ameshafariki.
tua V	weka (<i>place, put</i>): Ikevwa ntulia. Itakapoiva niwekee. Mtuu mahaa gani? Mmeweka mahali gani? Watu vavava. Wameweka hapa hapa. Tutuu ja tuvokwambiwa. Tumeweka tulipoambiwa.

- tubwikia V** tumbukia (*fall into*): **Valya avotubwikia kakodoko muundi.** Pale alipotumbukia kabogojoka mguu.
- tuka V** kwisha, malizika (*be finished*): **Unangojwa utuke tu, uchongwe dau.** Unasubiriwa wishe uzazi wake tu, uchongwe ngalawa/chelezo. **Chooza zituku punde tu.** Embe ndogo zimeisha mara tu.
- tumba ma-** nyumba ya majimoto (*nest of red ants living in trees*): **Tumba kuu livi, lya chaki ama uvwi?** Tumba kubwa ni lipi, la majimoto au uvi? **Tumba lya chaki kuu to.** Nyumba ya majimoto kubwa zaidi.
- tumbulio** matumbo (*intestines*): **Karafuu zivyaa tumbulioni.** Karafuu zimezaa matumboni.
- tumbusa V** ogopesha, tisha (*frighten*): **Akatumbuswa oga yo haviti va tena.** Akitishwa hapa hapiti tena. **Na asishikenamia kutumbusa weziwe.** Kabisa awache kutisha wenziwe.
- tundika V** tungika (*put meat, fish, etc. into a rope to dry up*): **Asivyotundikwa kanajaligwa.** Asipotungikwa ataliwa.
- tunduvio** tumbo la samaki (*stomach of a fish*): **Tunduvio pya katiliwa.** Tumbo la samaki pia ametiliwa.
- tunga** kofia ya tarbushi (*a tarboosh, a fez*): **Tunga itubwikii pangani.** Tarbushi imetumbukia kisimani. **Kakazwa nyi tunga iyo wa haina manywanywa.** Anaipenda tarbushi isiyokuwa na shada.
- tungi** (1) bilauri ya taa, ukowa; chemni: (*lamp glass*): **Tungi lilyompona nga halilivunjika.** Bilauri ya taa iliyomponyoka kabisa haikuvunjika. (2) kivuli (*shade*): **Kakutwa kapwemku tungini va muwembe.** Amekutika chini ya kivuli cha mwembe kapumzika.
- tusi** jeneza (*a bier, a bedstead for carrying a corpse to burial*): **Wakafika kementiwa tusini.** Walipofika anatiwa katika jeneza. **Tusi haija ikakutika kwa watu.** Haikuwa rahisi kuigusa jeneza kwa watu.
- tuta V** (1) kauka (*dry up*): **Chungu cha tona kitutu.** Chungu cha kiasi kikuu kimekauka. **Vanangojwa vatute njo vajengwe.** Panasubiriwa kukauka ndipo pajengwe. (2) toka jasho (*sweat*): **Umande uoko ye kanatuta jasho.** Baridi iliyoko yeye anatoka jasho.
- tutua V** kumwumiza kigori kwa kumwingilia mbele (*rape a small girl*): **Naima katutulwa nyi Hija.** Naima ameingiliwa na kuharibiwa na Hija. **Naima halitutuka ja avyotutuka Nasra.** Naima hakuharibika kama alivyoharibika Nasra.
- tuwale** chuwale (*scallop living in sea*): **Tuwale zizojabaki zuzwa.** Chuwale zilizobakia zimeuzwa.

- twal(a) V** chukua, pkea (*fetch, carry, receive*): **Nyimba akatwaa.** Nimempa akapokea. **Cha panga sitwale.** Cha mbali usichukue.
- twanga V** (1) twanga (*pound*): (2) piga (*hit, beat*): **Chakutwanga miti.** Nitakupiga bakora.
- tyetyetye** isiyohesabika (*which cannot be counted*): **Nga njavyovata tyetyetye ya mapesa, sinywi ulevi.** Hata kama nitapata mapesa yasiyo idadi sitakunywa.
- ubambakunja** mwanya, kitulizo, wasaa (*gap, hole; room, space, leisure, opportunity*): **Nvyovata ubambakunja tu njo nvyokwenda konana naye.** Kwa kupata wasaa mchache tu ndipo kwenda kuonana naye. **Mgonjwa kavata ubambakunja kachagamii kiwambaza.** Mgonjwa kapata mwanya akaegemea kwenye ukuta.
- ubavu** upande (*side*): **Hamba akae ubavu uowo.** Alitaka kukaa upande huo huo.
- ubeto** mbavu (*side, flank*): **Kiya nyama mnachinjwa, ye huchaka ubeto.** Kila achinjwapo mnyama, yeye hutaka mbavu.
- ubite** uwanagenzi (*state of being under instruction*): **Kanatetema kwa ubite.** Anatemeka kwa uanagenzi.
- uchamizi** uhamiaji, mhamo (*migration*): **Uchamizi uoja ukachakwa haulitendeka.** Ule mhamo uliokuwa ukitakiwa haukuwa.
- uchao** kesho kutwa (*the day after to-morrow*): **Hausi ya Mwanaisha hamba iwe uchao.** Arusi ya Mwanaisha itakuwa kesho kutwa. **Uchao chawa mgeni wako ko.** Kesho kutwa nitakuwa mgeni wako huko.
- uche** (1) kumekucha (*sun has risen*): **Tuvyokona uche njo tuvyolawa nje.** Kwa kuona kumekucha ndipo tulipotoka nje. (2) njaa ya mtoto ambaye mama yake mjamzito (*hunger of a baby whose mother is pregnant*):
- uchezi** (1) harufu ya maziwa (*smell of milk*): **Nguo izo zinanuka uchezi.** Nguo hizo zinanuka harufu ya maziwa. (2) harufu ya maganda ya ndimu, chungwa n.k. (*smell of the skin of citrus fruits*):
- uchokoo mi-** mchokoo (*pointed stick for digging cuttlefish*): **Ama kevu na uchokoo, ngavata nyambo wengi.** Alau alikuwa na mchokoo, angaliwapata pweza wengi.
- uchozi** uchongaji (*carving*): **Uchozi njo kazi yakwe.** Uchongaji ndiyo kazi yake. **Wana wanafundwa uchozi.** Watoto wanafundishwa uchongaji.
- uchwejua** magharibi (*the west, direction of sunset*): **Hasumkia uchwejua soneke.** Nikikimbilia upande wa magharibi sitaonekana.
- udi V** rudi (*come back, return*): **Tukaudi tuchawa kukoko.** Tukirudi tutakuwa kuko huko. **Uchavyoudi njo nchavyokuka.** Utakaporudi ndipo nitakapokupa.

- udole (ndole)** kidole (*finger*): **Mvulyana mzima, kanatia hina ndoleni!** Mwnaume mzima, anatia hina vidoleni!
- udungusi** ubabaifu, utu (*uncertainty*): **Yasiyomkaza hujitia udungusi.** Kwa yasiyomridhisha hujitia ubabaifu.
- ufyagio mi-** ufagio (*broom*): **Ufyagio uojawa valya uwa?** Ufyagio uliokuwa pale uko wapi?
- ufyagizi** ufagiaji (*sweeping*): **Kufyagia njia so kuokota pesa, kuokota pesa majaliwa.** Kufagia njia sio kuokota pesa, kuokota pesa ni majaliwa.
- ugolo** ulaini (*softness*): **Kiya hauvika kangame, hauna ugolo.** Kila nikiupika mgumu, haulainiki.
- ugondi** mguu (*leg, foot*): **Hamba akodoke ugondi.** Nusura ateteruke mguu.
- ugungu** ukaidi, ukorofi (*disobedience, malignity, brutality*): **Mwana kaudizwa kwao kwa ugungu.** Mtoto karudishwa kwao kwa ukorofi.
- ugunu (ngunu)** ununu (*thatch, roofing grass*): **Asia halichaka kwezekewa ngunu.** Asia hakuridhi kwezekewa nunu. **Mwanaisha hwenda akanunua ngunu za viungo.** Mwanaisha huenda akinunua nunu kwa ajili ya viungo.
- ugwadu mi-** mtu mwembamba sana (*a very thin person*): **Uno ugwadu.** Huyu mwembamba.
- uhambachore** rojo ya chakula, kama vile muhogo, ndizi, magimbi n.k. na kupikwa kwa nazi (*thick gravy*): **Ulya mhogo kauli uhambachore tu.** Kwenye ule muhogo kaila rojo tu.
- uheke** umbea (*tale-bearing, spreading scandal*): **Jambo lya uheke si sana yangu.** Umbea si desturi yangu.
- ujavuko** (1) nafasi ya kupita kwa taabu (*space to pass with difficulty*): **Silivata nga ujavuko wa kungia.** Sikupata nafasi ya kuingia.
(2) njia iliyoachwa zamani na kuanza kuota majani (*old path or road which has started to grow grass*): **Wezeza ujavuko uowo.** Fuata njia hiyo hiyo.
- ujezi mi-** ujenzi (*building*): **Ujezi haulijawako kwa vua.** Ujengaji haukuwako kwa mvua. **Ujezi nao tunafundwa.** Ujenzi nao tunafundishwa.
- ujoma** njaa (*hunger*): **Akana ujoma hamba hashibi.** Akiwa na njaa kama kwamba hashibi. **Ngwambe ane ujoma, heya icho cho hali.** Awe na njaa namna gani, lakini hicho hatakula.
- ujovu** mkundu (*the anus*): **Kana kilezi ujovuni.** Ana harara mkunduni.

uka V	ondoka, nyanyuka (<i>leave, go off</i>): Uka ko. Ondoka huko. Mkauka nami chauka. Mkiondoka nami nitaondoka. Ukani meze. Nyanyukeni basi. Tuuke mahaa vano. Tuondoke mahali hapa. Sasa tuuke va. Sasa tunyanyuke hapa.
ukalo	jiti lenye ncha (<i>a pointed stick</i>): Kamchocho kwa ukalo. Kamchoma jiti.
ukenja	sauti kali ya kupaa (<i>high-pitched voice</i>): Kalavya ukenja hageza kanaupeta. Kapaza sauti nikadhania anakufa.
uko	huko (<i>there</i>): Uko okokwenda siko ko. Huko ulikokwenda siko huko.
ukomba	nyama ya dafu (<i>white part of the coconut</i>): Ye hunywa maji tu, ukomba hawe bu. Yeye hunywa maji ya dafu tu, nyama ya dafu haitaki.
ukoti	kikonyo, kishiko cha tunda (<i>stalk of a fruit</i>): Shelisheli ligwishwa na ukoti wakwe. Shelisheli limeangushwa na kishiko chake.
ukuche	ukucha (<i>nail</i>): Kemena akota kuche. Aanza kuota kucha. Nga ukuche ulawa. Hata ukucha umetoka.
ukungu	alfajiri (<i>time before dawn</i>): Asha na Hassan waja ndawia va na ukungu. Asha na Hassan wamekuja kunijulia hali hapa alfajiri.
ulagaito	gari la senema (<i>a car for showing films</i>): Ulagaitoni kwevu na kachunga. Kwenye senema kumeonyeshwa michezo ya kuigiza.
ulanga	uwanga (<i>plant growing edible roots like sweet potato</i>): Mnjaa ulanga ukawa. Kwa mwenye njaa hata uwanga humkawilia.
ulanifu	ulafi, uroho (<i>gluttony, avarice greediness</i>): Hamba asamwe nyi chinyango kwa ulanifu wakwe. Nusura kinofu cha nyama kimkwame kwa uroho wake.
ulongo	ubongo (<i>brain</i>): Miye nyioja hachaka ulongo. Mimi niliokuwa nikitaka ni ubongo.
umande	baridi (<i>cold</i>): Umande uojawako hamba hawa kichune. Baridi iliyokuweko si wa kukaa mwili wazi. Hamba wafwe kwa umande. Walikurubia kufa kwa baridi.
umanja mi-	boriti ya mlango (<i>beam of the door</i>): Ulya umanja uzwa. Ule ubao (wa mlango) umeuzwa. Umanja njo uwozikiwa maiti. Ubao wa mlango ndio uliozikiwa maiti.
umbi	vumbi; udongo (<i>dust, clay</i>): Umbi wa Kae u wakundu. Udongo wa Makunduchi ni mwekundu. Nguo ziwatii kwa umbi. Nguo zimechafuka kwa vumbi.
umia	mafua (<i>bronchitis</i>): Akamiza umia hulawa machininga. Akipenga mafua hutokwa na damu puani.

unazi	uharibifu (taz. nanga):
unazi	ubadhirifu (<i>extravagance, prodigality</i>): Unazi uotendwa avo haujalawia. Ubadhirifu uliofanywa hapo haujapata kutokea.
unda V	fanya, tengeneza (<i>do, make</i>): Waoiunda wamejifwia kale tu. Walioifanya wamekwisha kufariki zamani sana.
unduka V	inuka, tutumka (<i>raise, get up</i>): Valya mahaa vaunduku. Mahali pale pameinuka.
ungua V	peta na kusanya kwa kuzungusha ungo (<i>sift and collect by winnowing the winnowing tray</i>):
unju	asubuhi (<i>morning</i>): Afua kazitoo gari za unju. Afua amezikosea gari za asubuhi. Jua lipatwa va na unju. Hapa jua limepatwa asubuhi.
unywili	unywele (<i>hair</i>): Dau kaokoto unywili wa shetani. Dau ameokota unywele wa shetani. Unywili njo karogewa. Akarogewa kwa unywele.
upambazi	pambazi, mbavu (<i>flank</i>): Sichana kanavukutwa nyi upambazi. Sichana anaumwa na mbavu.
upamboni	wekwa ndani muwele (<i>being confined inside</i>): Naima kawa upamboni. Naima alikuwa katika hali ya kupambwa (kwa ajili ya kupigiwa ngoma kwa sababu ya kusawariwa na shetani).
upenu	baraza (<i>verandah</i>): Juma kapweteka upenuni. Juma kakaa barazani.
upope	upumbavu (<i>stupidness</i>): Nga upope wakwe unatenda shaki. Ama upumbavu wake unakera. Vano hachowezwa, mana kapopo. Hapa hatasemeshwa, maana kapumbaa.
upwatara	uharo (<i>loose stools</i>): Upwatara kaukobaga Maasa. Maasa kajitapakaza uharo. Hunge lyevu likalya upwatara yavo. Mbwa alikuwa akila uharo hapo.
usaganani	unga wa sembe (<i>maize flower</i>): Isa usaganani umchwagisi. Isa limemharisha sembe.
usalida	utamu (<i>sweetness</i>): Mwezenu, ulya mtoli siliutambua, mwadu njonee usalida tu. Hakika lile tunda sikulijua isipokuwa nimejionea utamu tu.
usavu	mapuuza, uzembe (<i>slackness, idleness, indifference</i>): Vilya vyakulya vinangiki kwa usavu. Kile chakula kimeharibika kwa uzembe. Kaitoo kwa usavu wakwe. Ameikosa kwa mapuuza yake.
usesea	sehemu ndogo, kipande (<i>small part, a bit</i>): Usesea aokukwa kaufuku. Sehemu aliyopewa hakuithamini.

- ushengazi** makumbi machanga ya dafu, mashushu ya dafu (*fibre of the coconut fruit*): **Kwa ujoma nga ushengazi hugwenya.** Hata makumbi machanga hung'ong'ona kwa njaa.
- usheza** mchezo (*play*): **Mzale kapigwa kwao kwa usheza.** Mzale amepigwa kwao kwa mchezo. **Akawa ushezani nga humgeze.** Wala humdhanii akiwa mchezoni. **Sishikenamia usheza tu.** Usishiriki michezo tu. **Ulya njo usheza uomkaze Mvyale.** Huo ndio mchezo aupendao Mvyale.
- ushwa (mashwa)** kuti lisilosukwa (*unplaited palm leaf*): **Kaagaa mashwa.** Akachukua makuti yasiyosukwa.
- ushwalala** mstari wa kuchorwa (*a line drawn*): **Vanavo ushwalala njo mtemo.** Penye mchoro huu ndipo mfunda.
- ushwashu** iliyochakaa, epesi (*worn out*): **Lete ushwashu wa kanzu.** Lete kanzu iliyochakaa. **Nyivwae jaje ushwashu uno?** Nivae vipi kanzu hii iliyochakaa?
- usiifu** ukhabiti, uovu, ubaya, ufisadi (*badness, vice, viciousness*): **Usiifu aoutenda, tugeze hachavachaka tena.** Uovu alioufanya tulidhani hatapataka tena. **Mwanaisha hamba achwe kwa usiifu wake.** Mwanaisha alikaribia kuachwa kwa ufisadi wake.
- usindizi** usingizi (*dream*): **Hamvata usindizi va kwa titivuu.** Hapa hamtalala kwa kanyakanya. **Mazi njo kwaza avate usindizi.** Mazi ndio wa kwanza apate usingizi.
- usivi** ufizi (*gum*): **Nyafu kajitogo usivini.** Nyafu amejichoma kwenye ufizi. **Rukia kanalawa damu usivini.** Rukia anatoka damu ufizini.
- usoni** mbeleni (*in front*): **Kumchoweza yakwe yo heti umkalie usoni.** Kusemeshwa yake huyo mpaka mbeleni.
- usoto** kinyume, ovyo (*in opposite way, carelessly*): **Uyo usoto njo sana yakwe.** Ni desturi yake kujibu ovyo.
- usowe** kiwi, haya, tahayuri, kimasomaso (*shame, act of trying to get out of a tight corner by trickery*): **Wajajilavya usowe wo tu.** Hao wamekuja kujitoa kimasomaso.
- usubu** usubi (*a small biting gnat, midge, sandfly*): **Nguuwe kanang'ong'wa nyi usubi.** Nguruwe anazingwa na usubi.
- usufuri** uzi wa chuma (*iron thread*): **Nyoropa kafu kwa usufuri.** Chui amekufa kwa uzi wa chuma.
- usugunufu** usugu (*hardness*): **Ukashikenamia kumpiga tu kuchamtia usugunufu yo.** Ukishiriki kumpiga huyo, utamfanya awe sugu.

uta	1. uzi wa keekee (<i>string of a bow-like bore</i>); 2. haramu (<i>unlawful</i>): Mali ya uta hwenda kwa uta. Mali ya haramu huenda kwa haramu.
utaji	shabaha (<i>aim, target</i>): Wende jifunda utaji. Wamekwenda kujifundisha shabaha. Fatuma njo mwawa utaji. Fatuma ndiye mwenye shabaha.
uteku mi-	mkono, mshikio (<i>hand, handle</i>):
utigiri	uti wa mgongo (<i>backbone</i>): Fatuma kanawangwa nyi utigiri. Fatuma anaumwa na uti wa mgongo.
uto	uamshaji wa daku (<i>waking for 'daku' early in the morning, during Ramadhan</i>): Watenda uto namba jana hawalivita. Nadhani waamshaji wa daku jana hawakupita.
utufwani	upepo (<i>wind</i>): Utufwani uojawako, nga hatuligeza ama tuchafika. Hatukutaraji kufika kwa upepo uliokuweco.
utui mi-	urojo (<i>slackness</i>): Muhidini, utui umpalii. Rojo inampalia Muhidini.
uvisi	upishi (<i>cooking</i>): Wavisi waoja wako hamba vyakulya haviwa ja vilya. Kwa wapishi waliokuwako haiwi chakula kuwa namna ile.
uvundo mi-	harufu mbaya (<i>bad smell</i>): Ulya uvundo unyiwangisi kichwa. Ile harufu mbaya imeniumiza kichwa. Kiambo kihamwa kwa uvundo. Mtaa umehamwa kwa harufu mbaya.
uvupu	upupu (<i>the mucuna bean with irritating glossy hairs</i>): Zainab kanawawigwa nyi uvupu. Zainab anawashwa na upupu. Hamba ane utu kwa uvupu. Alikaribia kuwa chakaramu kwa upupu.
uvwi	uvi, nyigu, mavu (<i>a biting insect resembling the bee</i>): Daudi kanasumka uvwi. Daudi anakimbia manyigu.
uwego	ubavu, upande (<i>side</i>): Uwegoni va kitanda. Pembeni pa kitanda.
uwele (ndwele)	radhi (<i>illness, disease</i>): Vano va vana ndwele. Hapa pana maradhi.
uza V	(1) uliza (<i>ask</i>): Hassan njo mwatuza. Hassan ndiye aliyetuuliza. Nyiuzu heya silikwamkulwa. Nimeuliza lakini sikujibiwa kitu. (2) uza (<i>sell</i>): Nyulizwa ilya kwa shilingi kenda. Nimeuziwa kwa shilingi tisa.
uziwi	utundu, uharabu, uchokozi (<i>mischief, slyness, teasing, annoyance</i>): Tuwani hutenda uziwi akesa akasumka. Tuwani hufanya uchokozi kisha hukimbia. Avyoja akatogoa yo kwa uziwi. Alikuwa akikomoleka mno kwa uharabu wake.
uzumbuzi	kuzurura (<i>going around, walk aimlessly</i>): Rukia kana haha kwa uzumbuzi. Rukia ana njaa kwa kuzurura.

uzumui	upepo uvumao na kuzunguka kwa kasi (<i>cyclone</i>): Ulya usufi utipanywa nyi uzumui. Ule usufi umetawanywa na upepo unaozunguka.
vakata V	pakata (<i>hold e.g. a child on the knee, lap or shoulder</i>): Suleiman heki kuvakata mwana. Suleiman hajui kupakata mtoto.
vangatia V	kumbatia (<i>embrace, clasp in the arms</i>): Kumvangatia kakutwa nyi oga. Kaogopa kumkumbatia. Asishikenamia kuvangatia yo tu. Asipendelee kunikumbatia tu huyo.
vapa V	(1) tafuta (<i>seek, look for</i>): Nani yulya mwaja akavapwa? Ni nani yule aliyekuwa akitafutwa? Msizivapa kachauka vivyo. Asiyezitafuta ataondokea patupu. (2) vuja maji (<i>leak water</i>): Madamu mtungi uo unavapa usitulwe kati. Madhali mtungi huo unavuja maji, usiwekwe ndani.
vata V	pata (<i>get</i>): Kumevata, tuiise tena. Umeshapata, tupishe basi. Kisichovatika leo ngoja uchao. Kisichopatikana leo subiri kesho kutwa.
vavanya V	paraganya, korofisha (<i>spoil, bring to ruin, treat with cruelty</i>): Mkanvavanya mchauka vivyo. Mkiniparaganya mtaondokea patupu.
veleka V	peleka (<i>send</i>): Kaveleka madomboni. Kapeleka makaburini.
venya V	penya (<i>go through</i>): Walya waovenya pya wagwiwa. Wale waliopenya wote wamekamatwa. Tono kwa kuvenyeweza tu. Tuliona kwa kupenyeweza tu.
vepe ma-	mapepe, epesi (<i>light</i>): Tangu achwe vepe. Tangu alipoachwa mwepesi/kakonda.
veu	ukumbi (<i>sitting room, lounge</i>): Kaani vano veu. Kaeni hapa ukumbini.
vevi	mahali karibu (<i>a nearby place</i>): Wende ivo vevi, wanaudi sasa va. Wamekwenda hapo karibu, watarudi sasa hivi.
veza V	nyima (<i>deprive, refuse, not give, esp. of what is due</i>): Wakanveza nawangasa. Wakininyima nitawafukuza. Ngwambe avezwe, heya alye nao. Yuradhi anyimwe lakini ale nao.
vi	pi? (<i>which?</i>): Kachaguu vivi? Amechagua vipi? Yuvi mwakukaza? Ni yupi aliyekupendeza? Waketwe wevi? Wakaitwe wepi? Ivi ayojavakata? Aliipakata ipi? Ame konjo yevi? Ame kaonja yepi?
vidwidwi	(1) alama za maji yapatayo moto (<i>signs of boiling in water</i>): (2) kama maji kwa mbali kwa ajili ya jua kali (<i>looming, reflection of light, illusion</i>):
vifuta	nongwa (<i>disagreeableness, a secret grudge</i>): Akana vifuta hatugomana. Akiwa na nongwa hatuwezani. Mna vifuta asende ko. Mwenye nongwa huko asiende.

vika V	pika (<i>cook</i>): Asha njo kwaza ajifunde kuvika. Asha ndio anaanza kujifunza kupika. Avyovika Asani nga havilivikika. Alivyopika Asani kabisa havikupikika.
viko?	wapi? (<i>where?</i>): Hassan kende viko? Hassan amekwenda wapi? Wevu viko? Walikuwa wapi?
viligisa V	ghasi (<i>confuse, complicate, bustle</i>): Sina nlyotambua kwa kuviligiswa. Sikujua lo lote kwa kughasiwa.
vimbuguyu	shida, mashaka, dhiki (<i>difficulty, doubt, problem</i>): Kemekuta vimbugugu tangu mweke jana. Amepata shida tangu mwaka jana.
vinya V	bimba (<i>lull</i>): Avyovijua kumvinya mwana. Anavyojua kumbimbua mtoto. Nga ajavyovinywa yo halala. Hata kwa kubimbiwa huyo hatalala.
Vinyakanyaka	vitu vya aina mbalimbali (<i>various kinds of things</i>): Kiya wakaja huja na vinyakanyaka. Kila wakija hapa huja na vitu mbalimbali.
visa V	pisha (<i>cause to pass, let pass, allow passage</i>): Amri na Ame hawanakawa kuvisa. Amri na Ame hawakawii kupisha.
vita V	pita (<i>pass by</i>): Vilya kunachungia ye kanavita. Pale unachungulia yeye ndio anapita.
vitisa V	pitisha (<i>let pass, cause to pass</i>) (taz. visa): Kiya vakana watu ye hujivitisa tu. Kila pakiwa na watu yeye hujipitisha tu.
viviga V	ficha, bania; vurugusha; haribu (maneno) (<i>press, hide, mix</i>): Afua, kiya akachowea maneno huyaviviga. Afua, kila asemapo maneno huyabania.
vojea V	kwenda chini (taz. bojea); bonyea (<i>go in a low position, be dented with pressure</i>): Kulya mahaa twebu tukavojea. Tulikuwa tukienda na kubonyea.
vokea V	pokea (<i>receive</i>): Ngwambe akoswe heya simvokee. Hata kama akinuna lakini sitampokea.
vonda V	angukia, elemea (<i>fall upon, go anywhere with a rush</i>): Ukani ko msije vondwa. Huko ondokeni msije mkaangukiwa. Yulya nanuhuyu kafu kwa kuvondwa nyi kiwamba. Yule mtu amefariki kwa kuelemea na kiambaza.
vonoa V	piga, tia adabu (<i>beat, teach good conduct by punishing</i>): Ukamtonisa yo kanaja kuvonoa. Utakapomtonisha huyo atakutia adabu.
vopya	pote (<i>everywhere</i>): Vakumbe vopya vo. Pafagie pote hapo.
vu	kwa ghafla, papo (<i>suddenly, instantly</i>): Vu kwa vu ta. Isiwe papo kwa papo. Ama si kulawiwa vu, wasingegonwa. Lau si kwa kutokewa kwa ghafla, wasingefumaniwa.

- vua** mvua (*rain*): **Ikakuta vua yo ichanangika.** Itakaopata mvua itaharibika. **Mkayacha vuani ichatota.** Mtakapoiacha mvuani itaroa.
- vukuta V** uma (*bite*): **Vakachekenulwa humvukuta.** Pakiwambuliwa humwuma.
- vukutwa V** umia, umwa (*feel pain, be ill, suffer, ache*): **Mvonoe hasa avukutwe.** Hebu mtie adabu aumwe. **Maasa hamba ane utu kwa kuvukutwa.** Nusura Maasa aharibike akili kwa kuumwa.
- vuliza V** puliza (*blow with the mouth, puff*): **Sichana kanavukutwa nyi kemo kwa kuvuliza.** Sichana anaumwa na mashavu kwa kupuliza. **Chokani kuvuliza.** Acheni kupuliza.
- vumbujuka V** Vrudia uzima kwa mahala palipovimba (*regain health, e.g. of swelling or boil*): **Dicho lyakwe limena likavumbujuka sasa.** Jicho lake sasa linarudia hali ya uzima.
- vumilia V** stahimili (*endure, persevere, be patient*): **Wambiwe wo, wasivyovumilia hawapoo.** Wambieni hao, wasipostahimili hawatapona.
- vuna ma-** sega (*honeycomb*): **Ndachuja ta mavunani.** Nakwenda kuchuja nta kwenye masega.
- vunga V** zonga, funga (kwa shuka, mkeka, busati, jamvi n.k.) (*tie inside stg, e.g. sheet, mat etc.*): **Dau akafika vimena vikavungwa.** Dau alipofika (vitu) vimo kuzongwa.
- vusa V** vusha (*cause to cross*): **Sheti avuswe na ukungu.** Yapasa avushwe alfajiri.
- vuuga V** vuruga (*stir up, stir round, excite, exasperate*): **Kapondwa akavuugika.** Kapondwa akavurugika.
- vuvuga V** athiri sana (*influence much*): **Kamvuvugu ja nyambo.** Kampiga kama pweza (sana).
- vuza V** lainisha (*make thin, smooth, flexible*): **Mhogo ukauvuza tia maji.** Muhogo ukiulainisha tia maji.
- vwaa V** vaa (*dress, be dressed, wear clothes*): **Isa hajesavwaa mchonga.** Isa hajaishavaa njuti. **Mzale kanamvwisa Mazi mbwanga.** Mzale anamvisha Mazi suruali.
- vwaga V** chemka (*boil, intr.*): **Akauka vitumbo unga vimena vwaga.** Alipoondoka viazi vidogo vimo kuchemka.
- vwaju** kazi ya kufua nguo zilizooshewa maiti (*act of washing clothes which have been used for cleaning a corpse*): **Watu wende vwaju.** Watu wamekwenda kuosha nguo zilizooshewa maiti.

- vwavwamka** V sitawi (*prosper, flourish, succeed*): **Mhogo uvwavwamku mani.** Muhogo umesitawi majani.
- vwaza** V chemsha (*boil, tr.*): **Vwazani nga tona njo muuke.** Chemsheni walau viazi vikuu ndipo mwondoke.
- vwende ma-** papai (*pawpaw fruit*): **Komba kevu akalya vwende bigilini.** Komba alikuwa akila papai kwenye bigiri. **Lilya vwende mwalishoba Mazi.** Aliyelila lile papai ni Mazi.
- vyaa** V zaa (*give birth, bring fruit*): **Mwanaisha njo kwaza avyaaye mwana mwanamke.** Mwanaisha ndio kwanza azae binti. **Tumeovyaa pya wamelolwa.** Tuliowazaa wote wameshaolewa.
- vyalo ma-** kizazi, zao, uzazi (*birth, pregnancy*): **Vyalo limshiki.** Uzazi umeshika (haishi kuzaa). **Vyalo limondese.** Uzazi umemkondesha.
- vyeza** V kuwa mzima (*be healthy*): **Leo silivyeza.** Leo mimi si mzima.
- vyoga** V pita pasipo njia (*go in a place where there is no way or path*): **Walya watu wangii uvupu kwa kuvyoga tu.** Wale watu wameingiwa na upupu kwa kupita msimokuwa na njia.
- vyogovyogo** homa isiyo na mahali maalum (*fever all over the body*): **Tangu nyivyolamka na vyogovyogo.** Tangu nilipoamka nina homa.
- vyongoa** V sokotasokota, nyonganyonga, piga mapindi (*keep twisting, spinning*): **Ukamwona kanajivyongoa we usende.** Ukimwona ajipiga mapindi, wewe usiende.
- vyungu** alama za jasho kukauka mwilini (*marks of sweat drying on the body*): **Hamdu hogo heti ane vyunyu maungoni.** Hamdu hakogi mpaka awe na alama za jasho mwilini.
- vyuno** viuno (*loins, flanks*): **Wachanjwa vyunoni.** Wamechanjwa viunoni.
- vyuvyuza** V tia uvivu (*influence others so that they become lazy*): **Suleimani kangaswa kwa kuvyuvyuza weziwe.** Suleimani amefukuzwa kwa kuwatia uvivu wenziwe.
- wadi** bin (taz. **adi**) (*son of*).
- wagaa** V chukua kwa kukumbatia (*take by lifting onto arms*): **Mabwe hayanawagalika.** Mawe hayachukuliki kwa kukumbatia.
- wage** majani yanayowasha, weni, mavi ya nyanya (*irritating grass, weed*): **Ulya wage ung'olwa pya kondeni.** Ule weni umeng'olewa wote kondeni. **Hamba walie kwa wage.** Nusura walie kwa mavi ya nyanya.
- wana** V pambana (*compete*): **Kawana akamgoma.** Kapambana naye akamshinda.

- wanda V** katakata, charanga (*cut in pieces*); kulima msitu kwa kuutengeneza ili uje uwake vyema (*prepare a forest so that it catches fire easily for clearing the area for cultivation*): **Kama huliwanda msitu hawaka to.** Kama hukuucharanga msitu hauwaki vizuri. **Yayo matambi yawande tupange tanu ya makaa.** Hayo matawi yakatekate tupange tanu ya makaa.
- wanga V** (1) kuwa na maumivu, umwa (*have pains, suffer*): **Akawangwa nyi kichwa akadalie.** Aumwapo na kichwa mwache akalale. (2) vunja (*break*): **Mchaiwanga ailipe.** Atakayeivunja ailipe.
- wapa V** tafuta (*seek, look for*): **Iwapwa hata hailikoneka.** Ilitafutwa sana haikuonekana. **Zilya njanakee ziwapwa hata.** Vile vitoto vilitafutwa sana.
- wapwa** pwanipwani (*shore, coast*): **Tuviti wapwa kusumka jua.** Tulipita pwanipwani ili kukimbia jua.
- wavuka V** pita pasipokuwa safi, pwasha (*pass in untidy places*): **Twevu tukawavuka tu kwa ugeni.** Tulikuwa tukipita pasipokuwa safi kwa ugeni.
- wawa V** washa (*burn; irritate*): **Mnawawigwa kwa kuwavuka tu.** Mnawashwa kwa kupwasha tu. **Majani ayo yanawawa.** Majani hayo yanawasha.
- wawawawa** vurumai, vurugu (*disorder*): **Pindi zilya njonee wawawawa tu valya.** Wakati ule nilijionea vurugu tu pale.
- wee** wewe (*you*): **Wee huviji kusoma.** Wewe hujui kusoma. **Wee kumekulya?** Wewe umekula?
- wegoni** pembezoni (*corner*): **Wakawavuka kwa umo wegoni hawachawawigwa.** Wakipwasha kwa humo pembezoni mwa konde hawatawashwa. **Zamani wegoni mwa konde iyoyo.** Jificheni pembezoni mwa konde hiyo hiyo.
- wehu** ukware, ushongo (*carnal lust, uncontrolled lust*): **Hanakaa na mume kwa wehu.** Haishi na mume kwa ukware.
- weka** pekee (*alone*): **Kulala weka kanaoga.** Kulala peke yake anaogopa. **Rukia kakazwa n'kulya weka.** Rukia anapenda kula peke yake.
- wenga V** dhuru (*cause harm*): **Midamu inamwenga na asikwe.** Madhali inamduru, basi asipewe. **Sinawengwa n'kitu.** Hakuna cha kuniduru.
- wesha V** washa moto (*kindle fire*): **Mwaiwasha njo mchaizima.** Aliyewasha ndiye wa kuizima.
- widi V** vunda (*be high, of meat which has been laid by for some time*):
- wina** mtego wa shimo (*pitfall*): **Nguuwe kanasa winani.** Nguruwe amenasa kwenye mtego wa shimo.

- wisha V** ondosha (*take away, remove*): **Isivyowishwa ichataka jua.** Isipoondoshwa itaumia kwa jua. **Mwatua njo mchawisha.** Aliyeweka ndiye wa kuiondosha.
- wivi** (1) kificho cha nyuma ya mlango (*space beyond the opened door*): **Mpaye uojawa wivini wuzwa.** Mtarimbo uliokuwa nyuma ya mlango umeuzwa. (2) wizi (*theft*):
(3) ubao wa juu wa mlango, shubaka la mlango (*a window-like recess above a door*):
- yagaisa V** tafuna (*chew*): **Ugali haunayagaiswa.** Ugali hautafunwi.
- yaya V** unguwa (*get burned*): **Mhindi wachwa hata uyaya.** Muhindi umeachwa mpaka ukaungua.
- yayatika V** lia sana, lalaika (*cry a lot*): **Mwana kemena kwio kwa kuyayatika.** Mtoto kafanya kwikwi kwa kulia sana. **Kuwangwa uko ko, uyo kuyatatika.** Huyo kuumwa huko ni kwa kulia mno.
- ye** yeye (*he/she/it*): **Akamona nyoka ye husumka.** Akimwona nyoka yeye hukimbia. **Nyivyomwambia asende ye halidumba kende tu.** Nilipomwambia asiende yeye hakukubali, alikwenda tu.
- yenga V** (1) tembea, kwenda huko na huko (*move, go, go around*): **Samaki wanayenga demani.** Samaki wanatembeatembea katika dema. (2) tunza (*take care of*):
- yengayenga V** chezacheza (*play, be playful*): **Usiyengeyenge mahakamani.** Usichezecheze mahakamani. **Ukapigwa msondo huyengayenga.** Nikipigwa ngoma huhezacheza. **Akasikia vinanda kuchamona kanayengayenga.** Akisikia mazeka utamwona anachezacheza.
- yogoza V** tia utupa (*put the juice of a species of euphorbia, used as a fish poison*): **Vasivyoyogozwa havavatiki kitu.** Pasipotiwa utupa hapatapatikana kitu.
- zakua V** toka mbio (*leave hurriedly*): **Kazakuu halikutwa.** Amekwenda mbio hakupatikana.
- zama V** jificha (*hide oneself*): **Ngwambe azame kuwa kokosi, heya akakutwa kawa shidani.** Hata kama akijificha kokote kule, lakini akipatikana yumo tabuni.
- zebe ma-** jitu pumbavupumbavu (*a stupid giant*):
- zezeta ma-** siokuwa na haja, ovyo (k.v. maneno) (*thing or matter which is not needed*):
- zi** nzi (*fly*): **Zi kwa kidonda mbaa.** Nzi kwa kijeraha yu mbaya. **Vuai kali zi.** Vuai amekula nzi.
- zida V** shinda (*win, be superior*): **Akanzidi sichakaa.** Akinishinda sitakaa.

- zido** hali ya kuzimia (*state of being unconscious*): **Ilya koroma iyojampiga kende ga zido.** Kile kidaka kilichompiga alizimia kwanza.
- zigua V** tumia (*use*): **Nga mwenyuwe hajaizigua.** Hata mwenyewe hajaitumia.
- zima** nzima (*whole, healthy*): **Zija ja vivivi zimazima.** Zimekuja vivi hivi nzimanzima.
- zima V** zima (*extinguish*): **Wakaizima wachakwagaswa.** Wakiizima watafukuzwa.
- zimnga V** subiri (*wait*): **Hazimnga njo nchavyozivata leo.** Nikisubiri ndipo zitakapozipata leo.
- zizia V** vizia (*frustrate, spoil work for, keep an unfriendly eye on, molest, harass*): **Msishikenamia kuzizia tu.** Msishiriki kuvizia. **Ngwambe asivate heya vyo azizie.** Hata asipate kitu lakini hataacha kuvizia.
- zozoa V** zongoa (*unwind*): **Ngwambe nsiinune heya nyiwe nyiizozoo.** Haidhuru nisiinunue lakini niwe nimeizongoa.
- zumbua V** zubaa, zurura ovyo (*be astonished, be caught by a condition of not knowing what to do*): **Nawangwa n'kichwa kwa kuzumbua juani.** Naumwa na kichwa kwa kuzurura juani.

UTANGULIZI

Kabla sijaeleza mengi ninayokusudia kuhusiana na kamusi hii, kwanza napenda ifahamike kwamba lugha ninayoizungumza humu kitabuni inatokana na lugha ya Kiswahili. Na kwamba hicho Kiswahili ni miongoni mwa kugha kuu zinazozungumzwa na wengi mno ulimwenguni siku hizi. Kila uchao ufahasa wa lugha yenyewe unazidi kuenea na kupata kuongewa na wengi. Isitoshe, licha ya hao wengi wanaoiongea lugha hiyo, ni dhahiri kuwa hata si wenyeji wa lugha yenyewe wengi wetu tuna lahaja zetu za kiasili. Pili, katika upwa wa Afrika ya Mashariki lugha ya Kiswahili ndiko kwao.

Uamuzi wa Tanzania kutumia Kiswahili kuwa ni lugha kuu ya taifa unatokana na lahaja mbalimbali zenye uasili wa lugha zenyewe. Kwa upande wa Tanzania visiwani, utakuta kwamba kupanuka kwa Kiswahili kuna migawanyiko kadha ambayo hutafautiana kwa uchache sana. Zanzibar visiwani kuna lahaja nne kuu ambazo husemwa na wenyeji hadi hivi sasa. Nazo ni: lahaja ya Kipemba, lahaja ya Kitumbatu, lahaja ya Kiunguja-mjini na hii lahaja ya Kikae, yaani Kimakunduchi.

Kamusi ya lahaja ya Kikae ni changamoto kwa wazungumzaji wa lahaja nyingine za humu visiwani. Kwani sehemu kubwa ya kusini ya Unguja hutumia Kikae na upande wa kaskazini wanasema Kitumbatu. Kikae na Kitumbatu ni lugha ambazo hazikurubiani kamwe na Kiunguja mjini, yaani lahaja iliyosanifiwa. Kwani lahaja mbili hizo zina maneno mengi zaidi yenye asili ya Kiswahili na machache sana ni yenye asili ya kigeni. Ndio kusema kuwa hazikunasibiana kwa vile ambavyo Kiunguja-mjini kimechanganya maneno mengi ya lugha za kigeni kwa kutokana na historia yake.

Kamusi ya lahaja ya Kikae imetengenezwa kwa madhumuni maalumu. Kwanza ni kuwawekea pamoja na kuwadumishia vizazi vya Wilaya ya Kusini kuijua lugha yao ya asili. Sababu ni kuwa pamoja na maingiliano ya jamii nyinginezo utakuta kuwa ndimi za vizazi vilivyotangulia zinahitilafiana sana na ndimi za vizazi vilivyotangulia zinahitilafiana sana na ndimi za vizazi vya siku hizi, seuze hivyo vijavyo. Kwa hivyo msamiati wa lahaja yenyewe usije ukapotee kabisa.

Kamusi hii itawasaidia watu katika mahitaji yao ya kila siku kwenye matumizi ya lugha kwa jumla na katika shughuli nyinginezo, kama vile utafiti. Hivyo walimu, wanafunzi na wataalamu wengine wawe na tegemeo maridhawa ya lahaja ya Kikae katika mazingira yoyote.

Katika Mkoa wa Kusini, hasa Wilaya ya Kusini Unguja, kuna miji kama Pete, Jozani, Kitogani, Bwejuu, Paje, Jambiani, Mungoni, Muyuni, Kizimkazi, Kibuteni, Mtende na Makunduchi yenyewe ambayo ndiyo makao makuu ya lahaja ya Kikae. Basi wenyeji wote humo wana lafudhi zao ambazo hupitana kwa uchache sana. Hata hivyo wananchi waliomo wana mashirikiano ya hali u mali na ambayo ni makubwa katika shughuli zao za kimawasiliano.

Japokuwa kila kijiji kina mahadhi ya aina yake, lakini Kikae ndicho kinachochukua nafasi pana zaidi na kwamba wananchi wote huweza kuwasiliana vyema. Kwa kawaida Wamakunduchi wanapokutana na kuongea faragha hutumia lafudhi yao, yaani Kikae, wakati wanapoongea na wengineo hutumia lugha sanifu.

Haji Chum

Makunduchi, Zanzibar

SHUKRANI

Ni vigumu kwangu kuweza kuwataja kwa majina yao wote wale walionisaidia katika ukusanyaji wa maneno ya kamusi hii, kwani wengi wao hawakujua kuwa ndio wakishiriki wakati huo. Ama wako baadhi ambao wamenisaidia zaidi, kwa hivyo nitawataja majina yao hapa pamoja na kuwashukuru hadharani kwa juhudi zao kubwa zilizodumu mpaka hatua ya mwisho ya utungaji huu.

Pia sina budi kueleza hapa kwamba kadiri ya hitilafu zitakazojitokeza humu ni zangu mimi peke yangu, yaani iwapo ni mafanikio yawe ni ya wote walioshiriki na iwapo ni makosa basi yawe kwangu mimi peke yangu.

Miongoni mwa hao walionisaidia pakubwa ni: Ndugu zangu, Bw. Hassan Chum, aliyekuwa fundi wa kushona Jambiani, Bw. Talib Chum, fundi seremala wa Jambiani, Bw. Bakari Chum, fundi seremala Serikalini na dada yangu Mtumwa Chum wa Makunduchi. Mchango mwengine wa mara kwa mara lilikuwa nikiupata kutokana na wake zangu Bi Subira Haji wa Nganani na Bi Mauwa Askari wa Matazi, wote humu Makunduchi.

Wengine ni Mwalim Seif Makame Ameir wa Mkungwini, Mwalim Ramadhan Makame Ali (Kashibo) wa Mzuri humu Makunduchi pamoja na Dr. T.S.Y. Sengo wa Chuo Kikuu cha Dar es Salaam. Hawa ndio walioupitia mswada tangu mwanzo wakinipa mashauri na maelekezo ya kufaa hadi mwisho wake.

Mchango mwengine nimeupata kwa Bw. Sigombe Maalim wa Matazi. Yeye alikuwa akiniita na kunikaribisha kwake ili kunipa meneno mengi ya kiasili kwa ajili ya mswada wenyewe.

Ndipo tena Profesa Arvi Hurskainen wa Chuo Kikuu cha Helsinki, Finland, yeye ndiye aliyechukulia dhamana tangu mswada na kuendeleza mpaka kuwa kitabu kamili.

Kadhalika shukrani zangu nyingi ziwaendee wote niliopata kukutana na kuongea nao katika shughuli zetu mbali mbali za kijamii – tangu za furaha, misiba na pia sherehe nyenginezo. Hapa natoa wito kwamba namkaribisha mtu yeyote atakayezikuta hitilafu zozote anijulishe, ili dosari hizo ziondolewe mara moja.

Mwisho pamoja na misaada mingi niliyoipata sitodai kuwa nimeweza kukusanya maneno yote ya lahaja yenyewe, kwa hivyo mtu yeyote mwenye neno na ambalo halimo humu aniarifu ili liingizwe mara tu kitabu kitakapokwenda kuchapwa mara nyengine. Kwani kufanya hivyo ndivyo tutakapoweza kuihifadhi lahaja yetu kwa ajili ya vizazi vinginevyo.

Haji Chum

Makunduchi, Zanzibar

DIBAJI

Napenda kumpongeza Ndugu Haji Chum kwa kazi ngumu sana aliyoifanya katika kutafiti na kukusanya maneno ambayo hasa ndiyo msingi wa Kikae. Lazima nikubali mimi binafsi nisingeweza kuifanya kazi hiyo. Katika kukipitia kitabu hiki cha Kikae, nimekuta maneno ambayo sijayatumia miaka mingi sana, hata naweza nikasema kuwa nimeyasau. Pia nimekumbana na maneno ambayo siyajui. Nilimpa kazi ngumu Ndugu Haji Chum, kazi ngumu ya kunitosheleza na mpaka nikatosheka kuwa hayo maneno yanakubalika. Kwa hivyo mimi mwenyewe nimejifunza mengi kutoka katika kitabu hiki.

Kikae ni Kiswahili ambacho husemwa huko Makunduchi, yaani Kae. Lakini ndani yake yamo maneno mengi sana ambayo hayana asili ya Kiswahili. Inawezekana maneno hayo yameazimwa kutoka katika lugha kadha zisemwazo Tanzania Bara, Kenya na kwingineko. Vile vile ni shida sana kwa mtu ambaye hakuzaliwa na hasa kukulia Makunduchi kuweza kukisema kwa fasaha nzuri. Watu wengi hujaribu kukisema lakini mara hushindwa katika matamshi. Kwa sababu hiyo baadhi ya watu hufikiri kuwa Kikae ni lugha tofauti na Kiswahili.

Pengine mwandishi hatoishia hapo tu. Labda katika kitabu chake cha pili atafanya utafiti zaidi juu ya asili ya baadhi ya maneno na pia atafanya utafiti juu ya kukisema na kukitamka vizuri hicho Kikae.

Hii ni kazi ngumu na nzito; lakini hapana shaka kuwa mwandishi ameanza kazi muhimu ambayo vizazi vijavyo vinaweza kuiendeleza kwa ufanisi mzuri zaidi.

Idsris Abdul Wakil

Rais wa Nne wa Zanzibar

Zanzibar,

Novemba 1993